

UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA FILOZOFICKÁ
KATEDRA RELIGIONISTIKY

Friedrich Max Müller – zakladatel religionistiky

Diplomová práce

Autor práce: Bc. Miroslav Diviš

Vedoucí práce: Doc. Mgr. Tomáš Bubík, Ph.D.

2011

UNIVERSITY PARDUBICE
FACULTY OF ARTS AND PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF RELIGIOUS STUDIES

Friedrich Max Müller – Founder of Religious Studies

THESIS

Author: Bc. Miroslav Diviš

Supervisor: Doc. Mgr. Tomáš Bubík, Ph.D.

2011

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2010/2011

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE
(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: Bc. Miroslav Diviš

Osobní číslo: H09690

Studijní program: N6101 Filozofie

Studijní obor: Religionistika

Název tématu: Friedrich Max Müller - zakladatel religionistiky

Zadávací katedra: Katedra religionistiky

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í:

V českém jazyce doposud neexistuje monografická studie zabývající se význačným německým indologem, historikem náboženství a zakladatelem religionistiky Friedrichem Maxem Müllerem. Max Müller pocházel z německého Dessau, ale převážnou část svého života strávil v Anglii, kde mimo jiné působil na univerzitě v Oxfordu jako profesor moderních evropských jazyků a literatury a srovnávací mytologie. Zasadil se o založení nových oborů - srovnávací religionistiky, mytologie a filologie. Lourence Peter van den Bosch považuje Maxe Müllera za jednoho z největších vědců 19. století a jednu z nejvlivnějších postav kulturního života viktoriánské Anglie. Oprávněnost tohoto tvrzení dokládá i fakt, že byl uznán za člena prestižní soukromé rady královny Viktorie v roce 1896.

Cílem diplomové práce bude přiblížit život a dílo Friedricha Maxe Müllera. Představit dostupné primární zdroje; zaměřit se na religionistické problémy a metodologické přístupy. Zdrojem práce budou původní texty Maxe Müllera, sekundární publikace zpracovaná Lourencem Petera van den Bosche (2002) a publikace dalších autorů. Za stěžejní díla stojící u vzniku religionistiky, kterými se práce rovněž zabývá, je považován první svazek čtyřdílné práce *Chips from a German Workshop* (1867) a soubor čtyř přednášek *Introduction to the Science of Religion* (1873). Max Müller byl také „otcem“ dvou edic náboženské literatury indických náboženství *Sacred Books of the East* (1879 – 1894) a *Sacred Books of the Buddhist* (od r. 1895). Závěr bude obsahovat teoretické shrnutí problematiky.

Rozsah grafických prací:
Rozsah pracovní zprávy:
Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**
Seznam odborné literatury: **viz příloha**

Vedoucí diplomové práce: **doc. Mgr. Tomáš Bubík, Ph.D.**
Katedra religionistiky

Datum zadání diplomové práce: **30. dubna 2010**

Termín odevzdání diplomové práce: **31. března 2011**



prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.

děkan

L.S.



Mgr. Martin Fárek, Ph.D.

vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2010

Příloha zadání diplomové práce

Seznam odborné literatury:

Müller, Max Friedrich. Introduction to the Science of Religion. Müller, Max Friedrich. Chips from a German Workshop. Volume 1. Müller, Max Friedrich. Chips from a German Workshop. Volume 2. Müller, Max Friedrich. Chips from a German Workshop. Volume 3. Müller, Max Friedrich. Chips from a German Workshop. Volume 4. Müller, Max Friedrich. Chips from a German Workshop. Volume 5. Müller, Max Friedrich. Lectures on the Origin and Growth of Religion, as Illustrated by the Religions of India. Müller, Max Friedrich. Neutral Religion. Gifford Lectures, I. Müller, Max Friedrich. Physical Religion. Gifford Lectures, II. Müller, Max Friedrich. Anthropological Religion. Gifford Lectures, III. Müller, Max Friedrich. Theosophy or Psychological Religion. Gifford Lectures, IV. Müller, Max Friedrich. Lectures on the Science of Language. 1. a 2. Müller, Max Friedrich. On the Stratification of Language. Müller, Max Friedrich. Selected Essays on Language, Mythology and Religion. 1. a 2. Müller, Max Friedrich. Aus meinem Leben : Fragmente zu einer Selbstbiographie. Müller, Max Friedrich. Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft : Vier Vorlesungen. Müller, Max Friedrich. Das Pferdebürle. 1899. Bosch, Lourens Peter van den. A life Devoted to the Humanities. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. Bubík, Tomáš. České bádání o náboženství ve 20. století : Možnosti a meze. Vydavatelství Pavel Mervart, 2009. Horyna, Břetislav. Pavlincová, Helena. Dějiny religionistiky. Nakladatelství Olomouc. Olomouc, 2001. s. 310 ? 320. ISBN 80-7182-123-3. Achelis, Thomas. Max Müller und die vergleichende Religionswissenschaft. Hamburg, 1893. Voigt, H. Johannes. Max Müllers ideas on science and religion. Transition 3, 1966. Winternitz, Moritz. Catalog of Principal Works. Editor Friedrich Max Müller. Oxford, 1893. Berkenkopf, Paul. Die Voraussetzungen der Religionsphilosophie Friedrich Max Müller. Münster, 1914. Voigt, H. Johannes. Max Müllers : The Man and His Ideas. Culcutta, 1967. Waardenburg, J. Jean. Classical Approaches to the Study of Religion : Aims, Methods and Theories of Research. New York, Berlin, 1999. Beck, H. C. Klassiker der Religionswissenschaft : von Friedrich Schleiermacher bis Mircea Eliade. München 1999.

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracoval samostatně. Veškeré prameny a literatura, které jsem využil, jsou uvedeny v seznamu pramenů a literatury na konci práce.

Byl jsem seznámen s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mě požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně Univerzity Pardubice.

V Dašicích dne 29. 6. 2011

.....

Miroslav Diviš

SOUHRN

Hlavním cílem práce je poskytnout komplexní, převážně analytický pohled na tuto významnou osobnost 19. století prostřednictvím především primárních, ale i sekundárních písemných pramenů, a to s důrazem na religionistické problémy a filozofická východiska obsažená v celoživotním díle tohoto autora. Na příkladu vybraných témat Friedricha Maxe Müllera práce dále přibližuje soudobé teoretizování a myšlení, a pokládá řadu otázek k dalšímu zkoumání v této oblasti.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Friedrich Max Müller, *Science of Religion*, *polyonymie*, Charles Darwin, Andrew Lang, Herbert Spencer, Edward Burnett Tylor, *theogonic capacity*, I. Kant, *henoteistická koncepce*, G. W. Hegel, Friedrich Schelling.

ABSTRACT

The primary goal of this work will focus on analytical rather than historical treatment of the subject, if not associated with later developments in the thinking of Max Müller and focus on the academic study of issues and philosophical bases of his life's work. The benefit will familiarize readers with key primary and secondary sources. The work aims to highlight the relationship of religion and theology, the evaluation of non-Christian religions in the work of Max Müller. Further focus on formulating theories and methodological approaches with emphasis on the contribution of Czech and World Religions. The conclusion will include a summary of theoretical issues.

KEYWORDS:

Friedrich Max Müller, *Science of Religion*, polyonymy, Charles Darwin, Andrew Lang, Herbert Spencer, Edward Burnett Tylor, *theogonic capacity*, I. Kant, *Henoteistic conception*, G. W. Hegel, Friedrich Schelling.

Poděkování:

Na tomto místě bych rád poděkoval Tomášovi Bubíkovi, vedoucímu své diplomové práce, nejen za cenné rady a připomínky týkající se této práce, ale i za výborné přednášky, které mi pomohly zorientovat se v teoretické problematice oboru.

Obsah

ÚVOD.....	1
1.0 ŽIVOT, DOBA A DÍLO FRIEDRICHA MAXE MÜLLERA.....	3
1.1 FRIEDRICH MAX MÜLLER V LITERÁRNÍCH PRAMENECH.....	3
1.2 ZÁKLADNÍ BIOGRAFICKÉ OBRYSY ŽIVOTA FRIEDRICHA MAXE MÜLLERA.....	11
1.3 NÁSTIN SPOLEČENSKÝCH SOUVISLOSTÍ V BRITÁNII V DRUHÉ POLOVINĚ DEVATENÁCTÉHO STOLETÍ.....	25
2.0 FILOZOFIE V DÍLE FRIEDRICHA MAXE MÜLLERA.....	31
2.1 ODEZVA NA UČENÍ G. W. HEGELA V DÍLE F. M. MÜLLERA.....	32
2.2 REFLEXE FILOZOFIE IMANUELA KANTA V NÁZORECH F. M. MÜLLERA.....	37
3.0 MYŠLENÍ A TEORETIZOVÁNÍ V DÍLE FRIEDRICHA MAXE MÜLLERA...	44
3.1 MÜLLEROVA REAKCE NA ANTROPOLOGICKOU ŠKOLU.....	48
3.2 OD SROVNÁVÁNÍ JAZYKŮ K SOLÁRNÍ MYTOLOGII.....	51
3.3 SROVNÁVACÍ A JAZYKOVĚDNÁ STUDIA A HENOTEISTICKÁ KONCEPCE.....	56
3.4 OD POJMENOVÁVÁNÍ K BOŽSKÉ VŮLI.....	60
3.5 MÜLLEROVA KRITIKA EVOLUCIONISTICKÝCH TEORIÍ PROSTŘEDNICTVÍM KONCEPCE JAZYKA.....	65
4.0 FRIEDRICH MAX MÜLLER ZAKLADATEL RELIGIONISTIKY.....	71
5.0 SCIENCE OF RELIGION V DÍLE FRIEDRICHA MAXE MÜLLERA.....	79
5.1 THE SACRED BOOKS OF THE EAST – JAK KOMPARATIVNÍ METODA PŘEDURČILA POTŘEBU PRODUKCE <i>SACRED BOOKS</i>	92
5.2 MÜLLERŮV ZÁPAS O REALIZACI PROJEKTU <i>THE SACRED BOOKS OF THE EAST</i>	96
ZÁVĚR.....	98

VÝZNAMNÉ UDÁLOSTI V ŽIVOTĚ MAXE MÜLLERA.....	102
SEZNAM PRACÍ MAXE MÜLLERA CHRONOLOGICKY.....	103
POUŽITÁ LITERATURA K TÉMATU.....	105

ÚVOD

Je přínosem číst díla Friedricha Maxe Müllera a jeho současníků a dozvídat se o tom, jakým způsobem se vyjadřovali k metodám nově vznikajícího oboru náboženských studií? Je možné najít poučení v proměnách raného studia náboženství, v hledání nových přístupů, metod a vytyčování cílů tohoto oboru? K odpovědím na tyto otázky by chtěla přispět i tato práce.

V druhé polovině devatenáctého století byla filologicko-historická metoda jednou z vůdčích metod studia náboženství nenáboženským způsobem. I dnes, kdy je tendence navracet se k vytváření teoretických předpokladů a k inovativnímu promýšlení metod religionistiky, je filologicko-historická metoda opět považována za významnou součást tohoto oboru. Metodologický pluralismus byl v religionistice posledních padesáti let považován za platformu *conditio sine qua non*, díky které se mohou obory sloužící k nenáboženskému studiu náboženství (sociologie, psychologie, etnografie a další) potkávat, nikoliv prolínat. Postupem času byl tento metodologický pluralismus související s modernou však více pojímán *feyerabendovsky*, to jest, řekněme v duchu „vše je možné“ (anything goes)¹, což vedlo spíše k filozofickému pojetí studia náboženství. Takové myšlení o přístupech k náboženství je angažované, a tudíž problematické, přičemž religionistika se primárně snaží o uplatňování neangažovaného přístupu.

Tato práce usiluje o pohled na celkové pozadí a podmínky, za kterých se *religionistika*, jako nově vznikající, sekularizovaná vědní disciplína utvářela ve druhé polovině 19. století, a to prostřednictvím osobnosti Friedricha Max Müllera. Z jeho publikovaných děl i pramenů jeho pokračovatelů vyvstává obraz řady myšlenek a teorií klíčových pro chápání tehdejší právě se rodící religionistiky.

Müllerova práce je představována prostřednictvím vybraných tezí a témat, mezi jinými na příkladu henoteistické koncepce, dichotomie *nomina – numina* či science of religion. V neposlední řadě Müllerovu odbornou činnost dokreslují odkazy na jeho počiny literární a na jeho četnou argumentativní korespondenci s dalšími vědci té doby.

¹ Feyerabend, Paul. *Against Method*. Třetí přepracované vydání. Verso. Londýn, 2002. ISBN 0-86091-646-4. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=8y-FVtrKeSYC&oi=fnd&pg=PR7&dq=Feyerabend,+P.,+Against+Method+&ots=vCRJ9_NrbJ&sig=ieAORGiOHRvjLosUKFHRTRwRufc#v=onepage&q=anything%20goes&f=false], [citovaných dne 29.6.2011].

Vzhledem ke skutečnosti, že o Maxu Müllerovi neexistuje žádná práce v českém jazyce, bylo dalším cílem této práce zpřístupnit ve stručné, historiograficky pojaté zkratce základní fakta o jeho životě a díle. V práci proto zazní i řada citátů volně přeložených z anglického a německého jazyka.

Kdo tedy byl Friedrich Max Müller? Na tuto otázku existuje tolik odpovědí, jak pestrá a mnohvrstevná byla osobnost Friedricha Maxe Müllera. Max Müller byl důkladný vědec se širokým odborným rozhledem, který nabyt během svého studia v domovském Německu, poté ve Francii a nakonec v Anglii, kde strávil více než polovinu svého života. Byl hluboce vzdělaným jazykovědcem, který ovládal bezmála desítku moderních i mrtvých jazyků a jeho dílo zasahovalo do čtyř jeho „milovaných“ oblastí: jazykovědy, filozofie, mytologie a náboženství.

Friedrich Max Müller byl velmi plodný autor. Zpracoval několik rozsáhlých děl, kde vedle autorství osvědčil i své překladatelské a editorské dovednosti. Jeho odkaz i dnes můžeme vnímat skrze pojmy, které do studia náboženství zavedl a nezanedbatelná byla též jeho role promotéra náboženských témat zkoumaných nenáboženským způsobem, jejichž prostřednictvím se obracel k široké veřejnosti. Významně přispěl i do soudobých diskuzí k četným odborným i politickým tématům.

V osobní rovině byl složitou osobností, která se již od nejútlejšího věku musela vyrovnat s řadou životních zkušeností a zkoušek. Fakt, že krátce po jeho smrti upadl odkaz Friedricha Maxe Müllera na dlouhá léta, zčásti neprávem, v zapomenutí, je výzvou k dalšímu zkoumání jeho díla.

Jak již zaznělo, ačkoliv existují cizojazyčné publikace věnované Friedrichu Maxi Müllerovi, v českém jazyce souhrnná práce věnovaná tomuto vědci doposud chybí. Z provedených rešerší vyplývá, že z děl vydaných v uplynulých několika letech se Friedrichu Maxi Müllerovi sice věnovalo několik autorů, ale vždy to bylo spíše okrajově a v rámci určité specializace. Například doktorská práce Chrysi Giantsiou Watrinet s názvem *Le Mime Grec Antique*² (2010) zmiňuje Müllera v souvislosti se srovnávací mytologií. Obdobně práce profesorky Alicie Piquer Desvaux, působící na univerzitě v Barceloně, tematizuje význam mýtů a v této souvislosti se dotýká i díla Maxe Müllera. Další současnou prací je recenze článku profesora Bushmena, zabývající se původem jazyka v Jižní Africe a zmiňující Maxe Müllera v souvislosti s jeho

² Watrinet, Chrysi. *Le Mime Grec Antique*. 2010. Práce je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/58/66/42/PDF/These_ChrysiGiantsiou.pdf], [citovaných dne 29.6.2011].

prohlášením, že „jediný živoucí a mluvící svědek dějin naší rasy je souvislý řetězec naší schopnosti mluvit“³.

Tento stručný výčet nejaktuální literatury věnované F. M. Müllerovi uzavírá práce Jamese Turnera, který historiograficky zařazuje Maxe Müllera do širšího rámce počátku náboženských studií⁴. Z řady výše uvedených děl snad poněkud vybočuje kniha J. D. McNaira, *Race: A Most Dangerous Myth*, v níž její autor vyvrací tvrzení o tom, že je možné pokládat Maxe Müllera za praotce nacismu⁵.

A tak zatím poslední, skutečně obsáhlou monografií věnovanou F. M. Müllerovi zůstává práce Lourence Petera Van den Bosche vydaná v roce 2002. Je zřejmé, že ke zpracování původní české monografie, která si vytkla za cíl přiblížit vybrané aspekty Müllerova díla českým religionistům a ukázat alespoň v nástinu jak Müller o náboženství přemýšlel a jak dospíval ke svým teoriím a závěrům, nelze přistoupit jinak než s využitím, byť starších, monografií a především původních pramenů.

³ Twidle, Hedley. *South Africa and the Origin of Language*. Journal of Colonialism and Colonial History. Svazek 11, číslo 3 / 2011. E-ISSN 1532-5768. Práce je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách

[http://muse.jhu.edu/login?uri=/journals/journal_of_colonialism_and_colonial_history/v011/11.3.twidle.html], [citovaných dne 29.6.2011].

⁴ Turner, James. *Religion Enters the Academy : The Origins of the Scholarly Study of Religion*. University of Georgia Press. Georgia, 2011. Práce je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=RQc7BAfW8HgC&oi=fnd&pg=PP2&dq=%22friedrich+max+m%C3%BCller%22&ots=1v1rff9xYR&sig=rTTvvEDWBg2IJJAzU-ijScTlytk#v=onepage&q&f=false>], [citovaných dne 29.6.2011].

⁵ McNair, D. Joseph. *Race : A Most Dangerous Myth*. Rev. 2004. Práce je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://faculty.mdc.edu/jmcnair/EDG2701%20All%20Classes/Race.html>], [citovaných dne 29.6.2011].

1.0 ŽIVOT, DOBA A DÍLO FRIEDRICHA MAXE MÜLLERA

1.1 FRIEDRICH MAX MÜLLER V LITERÁRNÍCH PRAMENECH

Max Müller patřil k velmi plodným autorům 19. století. Vzhledem k rozsahu díla Maxe Müllera jsou v práci použity převážně jeho nejznámější a nejvíce citované písemné kompozice a projevy z jeho objemného odkazu. Müllerova literární činnost je odrazem jeho širokého badatelského záběru od zkoumání původu jazyka, přes mytologii, komparativní studium náboženství, folkloristiku, lingvistiku, metafyziku až k úvahám o hranicích lidského poznání. Publikační činnost F. M. Müllera lze tak rozdělit podle čtyř hlavních oblastí jeho zájmu na práce etymologicko-filologické, religionistické, politické, ale i umělecko-literární a překladatelské.

Řečí čísel lze konstatovat, že F. M. Müller za svého života vydal několik desítek publikací, včetně monumentálního dvaceti pěti svazkového díla *the Sacred Books of the East*. Většina Müllerových děl byla určena veřejnosti, a to jak veřejnosti odborné (příkladně se jednalo o přednášky vydané pod názvem *Hibbert Lectures, Gifford Lectures*), tak veřejnosti laické. Neopomenutelná je rovněž Müllerova korespondence s řadou vědeckých osobností té doby. Za všechny jmenujme Ch. Darwina⁶, A. Langa⁷ nebo H. Spencera⁸.

Orientaci v díle Maxe Müllera ztěžuje vícenásobné vydání a přepracovávání některých jeho děl. Příkladně dvě publikované verze Müllerových slavných přednášek přednesených na *Royal Institution* mezi únorem a květnem roku 1870, které pod názvem *Lectures on the Science of Religion*⁹ poprvé vyšly v r. 1872. Jejich další vydání v následujícím roce už bylo rozšířeno a publikováno pod novým názvem *Introduction to*

⁶ Korespondence je dostupná rovněž v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.darwinproject.ac.uk/home>], [citovaných dne 29.5.2011].

⁷ K jeho kritice Müllera srovnej Lang, Andrew. *Mr. Müller's Philosophy of Mythology*. Fraser's Magazine 24, 1881. s. 166 – 186. Dostupný v elektronické podobě na webové stránce [http://books.google.je/books?id=9I3PAAAAMAAJ&hl=cs&source=gbs_similarbooks], [citovaný dne 5.6.2011].

⁸ Tuto práci publikovala žena Maxe Müllera v roce 1902 ve dvou svazcích, viz Adelaide, Georgina. *The Life and Letters of the Right Honourable Friedrich Max Müller*. Nakladatelství Asian Educational Services. New Delhi, 2005. ISBN 81-206-1799-1. I. svazek. Dopisy adresované Williamovi Gladstoneovi. s. 470-472. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.archive.org/stream/lifelettersofrig01mluoft#page/n9/mode/2up>], [citovaných dne 29.5.2011].

⁹ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Science of Religion*. Druhá přednáška ze dne 26.2.1870, publikovaná roku 1873. Viz *Introduction to the Science of Religion*. Londýn, 1873. Dostupná rovněž v elektronické podobě na webových stránkách [http://books.google.je/books?id=JdxZkDXf-4AC&printsec=frontcover&dq=Lectures+on+the+Science+of+Religion&hl=cs&ei=gGvTbiGK8boOdmwhbYB&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCgQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false], [citovaných dne 27.5.2011].

*the Science of Religion*¹⁰. U následujících dotisků výše zmíněného díla trval Max Müller na provedení autorské korektury, a to nejen u vydání v Británii, ale i ve Spojených státech.

Vzhledem k nově doplňovaným myšlenkám v pozdějších vydáních Müllerových publikací jsou v této práci pro srovnání použity jak vydání prvotní, která se nejvíce blíží přednáškám uděleným veřejnosti, tak i pozdější dotisky reflektující názorové dozrávání F. M. Müllera. Původní texty jsou cenným zdrojem mimo jiné proto, že nabízejí otevřenější formulace stanovisek F. M. Müllera, než jak jsou otištěny v pozdějších reedicích. Tato skutečnost se přitom nevztahuje pouze na *Lectures on the Science of Religion*, ale týká se například i díla *Chips from a German Workshop*¹¹, které se do roku 1881 rozrostlo ze dvou na pět svazků.

Je třeba připomenout, že v Británii Max Müller působil jako významný prostředník mezi německým myšlením a kulturou a britským intelektuálním prostředím reprezentovaným tamní vzdělanou třídou, které zprostředkoval myšlenky německé teologické, filozofické a lingvistické tradice.

V kontrastu k šíři a rozsahu Müllerova díla a jeho nepochybnému vlivu na formování řady soudobých teorií se jeví jako překvapivé určité literární vakuum, které trvá bezmála tři čtvrtě století od jeho smrti. Díla Müllerových následovníků prakticky neexistují a za významné sekundární prameny lze tedy považovat teprve práce Johanna Voigta¹², Jona R. Stona¹³ či Nirada Chaudhuriho¹⁴ zmiňovaných dále. Znovuobjevení Maxe Müllera a jeho myšlenek může mít souvislost se snahami o navrácení filologicko-historické metody do religionistiky, provázející odklon od fenomenologické metody v religionistickém zkoumání.

Pro pochopení komplexní povahy Friedricha Maxe Müllera jako osobnosti je stěžejních pět děl ze závěru jeho života, z nichž některá vyšla až po jeho smrti. Těmito

¹⁰ Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011]. Toto vydání věnoval Max Müller R. W. Emersonovi (1803 - 1882) - americký unitářský duchovní, esejista, básník a filosof. Byl vůdčí postavou hnutí „transcendentalistů“, americké verze romantismu se zvláště blízkým vztahem k přírodě.

¹¹ Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.gutenberg.org/ebooks/search/>], [citovaných dne 5.6.2011].

¹² Voight, H. Johannes. *Max Müller : The Man and his Ideas*. K.L: Mukhopadhyay. Calcutta, 1967. ISBN 0-213-91803-1.

¹³ Stone, R. Jon. *The Essential Max Müller : On Language, Mythology and Religion*. Palgrave Macmillan. England, 2002. ISBN 0-312-29308-9.

¹⁴ Chaudhuri, C. Nirad. *Scholar extraordinary : The life of professor the Rt. Hon. Friedrich Max Müller*. Chatto & Windus. London, 1974. 386 s. ISBN 0- 701119-44-6.

díly jsou *My Autobiography*¹⁵, *Auld Lang Syne*¹⁶, *The Life and Letters Rt. Hon. Friedrich Max Müller*¹⁷, *Biographical Essays*¹⁸ a *Life and Religion*¹⁹. U těchto prací Müller nepomýšlel na vědeckost, spíše chtěl uzavřít svůj celoživotní odkaz zrevidováním svých vzpomínek. Například v prvním svazku díla *Auld Lang Syne* se Müller zamýšlí nad muzikanty, básníky, korunovanými hlavami států a žebráky, zatímco ve druhém svazku se věnuje svým indickým přátelům a částečně i proslovům, které přednesl při různých příležitostech. Müller si byl vědom toho, že jeho přátelé významně ovlivnili směr jeho života a vyjadřuje jim za to vděk.

Jak bylo řečeno, po dlouhá desetiletí po Müllerově úmrtí bylo o jeho životě a díle napsáno jen velmi málo. Za zmínku stojí velmi důkladná monografie Lourence Petera Van den Bosche²⁰, který systematicky postupuje životem Maxe Müllera a ukazuje, jak přemýšlel o křesťanství, bohu, komparativní mytologii a filozofii náboženství. Zajímavé jsou i reflexe díla Maxe Müllera v článkách Joana Leopolda²¹, Ivana Strenského²² nebo Niniana Smarta²³.

Celkovou biografickou studii o Fridrichovu Maxu Müllerovi zpracoval Nirad Chaudhuri²⁴ (1974), která i přesto, že nadsazuje význam Müllerových styků s Indy, je

¹⁵ Jedná se o psané útržky z posledních let jeho života, zrevidované s pomocí jeho syna během posledních měsíců života Maxe Müllera, až do 19. října, tedy devět dní před jeho smrtí; tyto jeho paměti byly vydány post mortem v roce 1901. Pro bližší informace viz též Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901.

¹⁶ Toto dílo je vzpomínkou Maxe Müllera na evropské a indické osobnosti, vydané ve dvou svazcích, prvně publikované v roce 1898 a 1899. Pro více informací viz Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899.

¹⁷ Tuto práci publikovala žena Maxe Müllera v roce 1902 ve dvou svazcích, viz Adelaide, Georgina. *The Life and Letters of the Right Honourable Friedrich Max Müller*. Nakladatelství Asian Educational Services. New Delhi, 2005. ISBN 81-206-1799-1. I. a II. svazek. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.archive.org/stream/lifelettersofrig01mluoft#page/n9/mode/2up>], [citovaných dne 29.5.2011].

¹⁸ Müller, Max Friedrich. *Biographical Essays*. Longmans, Green and Co. London, 1884. 396 s. ISBN 1-421241-68-4.

¹⁹ Müller, Max Friedrich. *Thoughts on Life and Religion : An Aftermath from the Writings of the Rt. Honourable Professor Max Müller*. E. P. Dutton & Co. New York, 1905. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.archive.org/stream/thoughtsonlifere00ml#page/n3/mode/2up>], [citované dne 29.5.2011].

²⁰ Bosch, Lourens Peter van den. *A Life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1.

²¹ Leopold, Joan. „Friedrich Max Müller and the Question of the Early Indo-Europeans (1847-1851)“. *The Prix Volney*, č. VII (1984), 21-32.

²² Strenski, Ivan. *Thinking about Religion : an Historical Introduction to Theories of Religion*. Blackwell Publishing Ltd. UK, 2006. ISBN 1-4051-2011-8.

²³ Smart, Ninian. Clayton, John. Sherry, Patrick. Katz, T. Steven. *Nineteenth Century Religious Thought in the West*. Svazek III. Cambridge University Press. Cambridge, 1985. ISBN 0-521-30114-9.

²⁴ Chaudhuri, C. Nirad. *Scholar extraordinary : The life of professor the Rt. Hon. Friedrich Max Müller*. Chatto & Windus. London, 1974. 386 s. ISBN 0- 701119-44-6.

vynikající studií, jež zcela jistě předčí práci Johanna Voigta²⁵ (1967), jejíž užitečnost spočívá především ve zmapování Müllerovy angažovanosti v politice.

Význačnou biografickou prací na téma Friedrich Max Müller a jeho dílo je *The Essential Max Müller : On Language, Mythology and Religion* autora Jona R. Stona²⁶. Ten ve své knize upozorňuje na dvacet nejznámějších a často citovaných písemných prací a veřejných projevů Maxe Müllera. Podle Jona R. Stona tato sebraná antologie „essential Max Müller“ může být ku prospěchu studentům v oblasti náboženských studií, filozofie, antropologie, raných lingvistických teorií a dějin západního myšlení.

Stručně, nicméně přínosně, shrnul Müllerovo myšlení a jeho místo v dějinách učenosti Eric Sharpe²⁷ (1986) v díle s názvem *Comparative Religion: A History*²⁸, zaměřeném na obecné dějiny studia náboženství.

Zajímavým dílem je rovněž i kniha Hanse Kippenberga²⁹, *Discovering Religious History in the Modern Age* (2002), která se nepřekonatelným způsobem pokouší analyzovat vzestup komparativního náboženství jako odezvu na modernizaci³⁰. Ve svém díle Kippenberg ukazuje, jak F. M. Müller, E. B. Tylor, W. Robertson Smith, J. G. Frazer, J. Harrison, R. R. Marett, E. Durkheim, M. Weber, W. James a R. Otto zahrnují do svých teoretických rekonstrukcí náboženské minulosti analýzu současné kultury.

²⁵ Voight, H. Johannes. *Max Müller : The Man and his Ideas*. K.L: Mukhopadhyay. Calcutta, 1967. ISBN 0-213-91803-1.

²⁶ Stone, R. Jon. *The Essential Max Müller : On Language, Mythology and Religion*. Palgrave Macmillan. England, 2002. ISBN 0-312-29308-9.

²⁷ Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworth. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9.

²⁸ První vydání New York, 1975.

²⁹ Kippenberg, G. Hans. *Discovering Religious History in the Modern Age*. Princeton University Press. New Jersey, 2002. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=FN4zXElv02EC&oi=fnd&pg=PR8&dq=Discovering+Religious+History+in+the+Modern+Age&ots=qrPKJTwZBx&sig=UmTIZLaIYFTVeb7O42Kjb4DpiM#v=onepage&q&f=false>], [citovaných dne 22.6.2011].

³⁰ Hlavní esence díla: Od poloviny devatenáctého století a počátkem dvacátého století západní učenci začínají vysvětlovat dějiny náboženství, vycházející přitom z prehistorických důkazů, nověji za pomoci rozluštění rukopisů a analýzou etnografických zpráv. Náboženství, které bylo odmítnuto osvíceneckými filozofy, začalo být nyní studováno s novým zápalem. Spolu s použitím komparativních metod, učenci začali nacházet ve své vlastní kultuře stopy starověkých, orientálních a kmenových náboženství – nikoli v podobě přežívajících stoupců těchto tradic, ale v podobě silných projevů lidské existence nepřekonané rozumem. Mystika, duše, rituál, magie, pre-animismus a jiné představy byly teoreticky zpracovány a následné teorie zabarvené moderní kulturou bez ohledu na souvislosti světonázorů a přístupů. Tito badatelé viděli současný svět jako stále závislý na náboženství a věřili, že dějiny náboženství mohou dát odpovědi na otázky týkající se morálky a identity, které osvícenští myslitelé nebo teologové zodpovědět nedokázali. Studium starověkých a ne-západních náboženství, jak věřili, může pomoci vytvořit uvědomění si pravé lidské kultury ohrožené rostoucí mechanizací světa. Jejich díla ukazují, jak se historická představa náboženství vynořuje a stává se věrohodná v kontextu modernity, a lidské zakoušení modernizace ovlivňuje významy, které náboženství s jistotou očekává.

Zajímavým podnikem je kniha historika náboženství Ivana Strenského³¹, *Thinking About Religion: An Historical Introduction to Theories of Religion* (2006), ve které nalezneme celou řadu teorií o vzniku a vývoji náboženství, včetně teorií Maxe Müllera, jehož dílu autor věnoval celou kapitolu s názvem *The Shock of the Old : Max Müller's Search for the Soul of Europe*³².

Kompletní přehled děl Friedricha Maxe Müllera je připojen v závěru této práce, přičemž v následujících kapitolách jsou použity především citace z těch Müllerových publikací, které mají přímou návaznost na religionistické aspekty této práce. Popřípadě jsou další důležité odkazy tematizovány formou poznámek pod čarou.³³

³¹ Strenský, Ivan. *Thinking about Religion : an Historical Introduction to Theories of Religion*. Blackwell Publishing Ltd. UK, 2006. ISBN 1-4051-2011-8.

³² Strenský, Ivan. *Thinking about Religion : an Historical Introduction to Theories of Religion*. Blackwell Publishing Ltd. UK, 2006. ISBN 1-4051-2011-8. s. 63. Kniha je dostupná v elektronické podobě na stránkách

[[http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=l5frahKR6iUC&oi=fnd&pg=PT6&dq=Thinking+About+Religion+Strenski+Ivan&ots=9hXGDq-](http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=l5frahKR6iUC&oi=fnd&pg=PT6&dq=Thinking+About+Religion+Strenski+Ivan&ots=9hXGDq-LLx&sig=Uqgfeg0zgAI4_y4h1TNXkez7AOE#v=onepage&q&f=false)

[LLx&sig=Uqgfeg0zgAI4_y4h1TNXkez7AOE#v=onepage&q&f=false](http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=l5frahKR6iUC&oi=fnd&pg=PT6&dq=Thinking+About+Religion+Strenski+Ivan&ots=9hXGDq-LLx&sig=Uqgfeg0zgAI4_y4h1TNXkez7AOE#v=onepage&q&f=false)], [citovaných dne 29.5.2011]. Hlavní esence knihy: Strenský byl limitován výběrem autorů. Mezi badatele a školy zahrnul osvícenské naturalisty, školu biblické kritiky, Maxe Müllera, Edwarda Bürnetta Tylora, Williama Robertsona Smithe, Jamese George Frazera, fenomenology náboženství, Maxe Webera, Sigmunda Freuda, Bronislawa Malinowského, Émila Durkheima a Mirceu Eliadeho. Vykládaná témata, na která se Strenský zaměřuje, se dají shrnout do oblastí jako jsou příroda, bozi a archaické kultury. Dalšími tématy knihy jsou Semité a Indo-Evropané, totemy a tabu. Nalezneme zde Bronislawa Malinowského a jeho kritiku Jamese Frazera, život Robertsona Smithe zavěčený etnografií a historické a fenomenologické vlivy, které ovlivnily spisy Max Webera. Práce se zabývá "promyšlením náboženství" ve smyslu bádání o tom, jak lidé "díky zvědavosti učinili z náboženství oblast, kterou neustále podrobovali nekonečným výslechům, pochopení a vysvětlování", jak autor píše v úvodu (Úvod 1). V knize nalezneme teoretické spory navržené tak, aby například v případě kapitoly "Rozvod mezi biblickými studiemi a obecné religionistiky," byl patrný historický a konceptuální vztah mezi těmito oblastmi; tento spor začíná v sedmáctém století kritikou Bible a postupuje skrze století devatenácté, kdy začaly antropologické a filologické pokusy o zasazení slov, myšlenek a zvyků do historicko-geografického kontextu s cílem osvětlit podobu této oblasti. Bible se tak ukazuje jako dokument náboženský i světský, je klíčem k náboženské evoluci a morfologii, předmětem evoluce, historie a jako taková je tou „zapomenutou Biblií“, jak ji nazval Max Müller. Vyspělost oboru dokazuje Strenský prostřednictvím institucionálního oddělení Americké akademie náboženství a Společnosti biblických studií.

³³ Tomoko Masuzawa v díle *In Search of Dreamtime : The Quest for the Origin of Religion* (1993), které působí poněkud kontroverzně a zahrnuje postmoderní pojednání o Maxovi Müllerovi. Dvěma drobnými, nicméně relevantními, pracemi pro uvedení Müllerova příspěví v oblasti náboženských studií, jsou *Development, Meaning and Method in the Comparative Study of Religions* Joachima Wacha, který tvoří kapitolu jedné z Wachovy knih s názvem *Comparative Study of Religions* (1956, s.3) a *The History of Religion as a Branch of Knowledge* Mircea Eliadeho, který byl publikován v jeho knize *The Sacred and the Profane* (1961) jako příloha. Obsažnější dějiny disciplíny, které představují stejnoměrně vyvážené názory Müllerova významu, zahrnují dva velké vzory: Louise Jordana, *Comparative Religion – Its Genesis and Growth* (1905) a Henryho Pinarde de la Boullaye, *L'Étude comparée des religions* (II. svazek, 1905). Podobně existuje nespočet přehledů a nástinů z osmdesátých let 20. století, příkladem uvedu autory: Jan De Vries, *Perspectives in the History of Religions* (1967), Michel Meslin, *Pour une science des religions* (1973), dále dílo Jacquese Waardenburga *Classical Approaches to the Study of Religions* (1973-4, s. 14), obsahujícími užitečné biografické nástiny a výběry ze spisů nejen Maxe Müllera, ale i mnoha jeho současníků. Užitečné jsou i jeho rané kritické studie Müllerova myšlení.

K písemným pracím, ve kterých se Müller zaměřuje na komparativní studium náboženství, je třeba zařadit především rozsáhlý esej na téma *Comparative Mythology*³⁴, který byl později začleněn do jeho vysoce ceněného díla *Chips from a German Workshop*³⁵. V nich Müller zdůrazňuje potřebu teologického zhodnocení (*comparative theology*) ostatních náboženství světa z křesťanského pohledu. V předmluvě postuluje myšlenku, že „všechna náboženství se vyvinula z přirozeného náboženského citu (cítění), který byl zakořeněn v běžném smyslu lidské slabosti a závislosti, ve víře ve vůli boží, v potřebě rozlišit mezi dobrem a zlem a naději v lepší život“. Müller jasně viděl napětí mezi formálním vyjádřením doktrín různých náboženství a náboženstvím „lidského srdce“³⁶.

Zvláštní pozornost by měla být právě tak věnována jeho *Introduction to the Science of Religion*³⁷, *Hibbert Lectures on the Origin and Growth of Religion*³⁸. Pro úplný přehled Müllerových teorií v oblasti mytologie je třeba se obrátit na *Contributions to the Science of Mythology*³⁹. Kromě uvedených prací je vhodné nepřehlédnout tři kratší, často neprávem opomíjené eseje, které bývají přehlíženy jen proto, že byly publikovány „jen“ jako předmluvy k jiným dílům.

³⁴ Müller, Max Friedrich. Palmer, A. Smythe. *Comparative Mythology : An Essay*. 1856. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [http://books.google.cz/books?id=LIPe6LYRWHcC&printsec=frontcover&dq=Max+M%C3%BCller+Comparative+mythology&source=bl&ots=mDP4vv78qA&sig=0Psk4WQdCHO-zLYuNU-LAXZUTgk&hl=cs&ei=6mh-TdaVNYKG4gadkLynBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=3&sqi=2&ved=0CCwQ6AEwAg#v=onepage&q&f=false], [citováno dne 14. 3. 2011].

³⁵ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop : Essays on Mythology, Traditions, and Customs*. Longmans Green & Co. Londýn, 1867. II. svazek. (New York, 1869). Dostupný na webové stránce [http://books.google.je/books?id=eoh9CJSdBocC&pg=PA174&dq=chips+from+a+german+workshop+V4&hl=cs&ei=b37rTbXTEoKdOsi72aMB&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CCwQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false], [citované dne 5.6.2011].

³⁶ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop : Essays on Mythology, Traditions, and Customs*. Longmans Green & Co. Londýn, 1867. (New York, 1869). s. xi. Ve třetím a čtvrtém svazku této edice *Chips from a German Workshop* pokračuje ve svých diskuzích a zamýšlí se nad tím, zda by zvířata mohla být schopna rozvíjet jakýkoliv druh jazyka, uvádí argumenty pro a proti, čímž se staví do opozice Darwinově teorii o vývoji druhů.

³⁷ Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [http://ia600308.us.archive.org/load_djvu_applet.php?file=14/items/IntroductionToTheScienceOfReligion/IntroductionToTheScienceOfReligion.djvu], [citovaných dne 21.6.2011].

³⁸ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*. Longmans, Green and Co. Londýn, 1878. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [http://books.google.com/books?id=idnvWPEZB2gC&hl=cs&source=gbs_similarbooks], [citované dne 5.6.2011].

³⁹ Müller, Max Friedrich. *Contributions to the Science of Mythology by the Right Hon. Professor F. Max Müller*. Dva svazky. Longmans, Green and Co. Londýn, 1897. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.archive.org/stream/contributionsto00mlgoog#page/n4/mode/2up>], [citovaných dne 21.6.2011].

Význam prvního z nich spočívá v tom, že ukazuje, jak si Müller představoval komparativní studium náboženství; zahrnuje přitom jeho vlastní zkoumání oblasti *Science of Religion : A Retrospect*⁴⁰. Druhým z těchto esejů je Müllerova předmluva k jeho překladu díla Immanuela Kanta, *Critique of Pure Reason*⁴¹, ve kterém se Müller vyjadřuje ke vztahu mezi filozofií Kanta a jeho vlastním úsilím ve studiu náboženství. Třetí zmiňovanou kompozicí je pak úvod k rozsáhlé edici knih *Sacred Books of the East*, začleněný do prvního svazku této série, *The Upanisads*⁴², ve kterém Müller popisuje své pohnutky vedoucí k výběru a publikaci následujících padesáti svazků překladů, které se dodnes používají. Richard Dorson v knize *The Eclipse of Solar Mythology*⁴³ mapuje teorii solární mytologie a věnuje značný prostor Müllerově diskuzi s Andrewem Langem, které se dostalo vědecké pozornosti. V návaznosti na posledně zmíněnou knihu je vhodné připomenout ještě díla *Müller's Contributions to the Science of Mythology*⁴⁴ a dílo Andrewa Langa *Modern Mythology*⁴⁵.

Rozličné aspekty Müllerova díla a jeho životní dráhy jako celku byly předmětem mnohých diskuzí, jak během Müllerova života, tak i po něm, což se nutně odrazilo i v sekundárních literárních pramenech o F. M. Müllerovi. Otázka jeho skutečné úlohy v založení *science of religion* se rychle stala ústředním tématem disputace, kterou přibližuje například Cornelis Petrus Tiele v *On the Study of Comparative Theology*⁴⁶. Zajímavý, i když ne stěžejní aspekt Müllerova myšlení mapuje v jednom ze svých děl Garry W. Tromp, když v práci nazvané *Friedrich Max Müller: Some Preliminary Chips*

⁴⁰ Müller, Max Friedrich. *Science of Religion : A Retrospect, the Living Age*. Longmans Green. Londýn, 1898. s. 909-1013.

⁴¹ Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Dva svazky. Londýn, 1881. New York, 1886. Kniha vyšla v českém překladu od Jaromíra Loužila (1926) a Jiřího Chotaše (1964) s názvem *Kritika čistého rozumu*. Oikoymenh. Praha, 2001. ISBN 80-7298-035-1. 567 s.

⁴² Müller, Max Friedrich. *The Upanisads*. Oxford, 1879. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://sacred-texts.com/hin/sbe01/index.htm>], [citovaných dne 21.6.2011].

⁴³ Sebeok, A. Thomas. *Myth : A Symposium*. American Folklore Society. Philadelphia, 1955. s. 25 – 63. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=9444470>], [citovaných dne 21.6.2011].

⁴⁴ Müller, Max Friedrich. *Contributions to the Science of Mythology by the Right Hon. Professor F. Max Müller*. Dva svazky. Longmans, Green and Co. Londýn, 1897. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.archive.org/stream/contributionsto00mlgoog#page/n4/mode/2up>], [citovaných dne 21.6.2011].

⁴⁵ Lang, Andrew. *Modern Mythology*. Longmans, Green and Co. Londýn, 1897 (reprint 2005). Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.gutenberg.org/files/14576/14576-h/14576-h.htm>], [citovaných dne 21.6.2011].

⁴⁶ Tiele, P. Conrelius. Legge, James. *Religious Systems of the World : A Contribution to the Study of Comparative Religion*. Kessinger Publishing, LLC. Dva svazky, Chicago, 1893, první svazek, s. 583 – 590. Kniha je dostupná v elektronické podobě ke stažení na webových stránkách [<http://www.isbnlib.com/isbn/1425494641/Religious-systems-of-the-world-a-contribution-to-the-study-of-comparative-religi>], [citovaných dne 21.6.2011].

*from his German Workshop*⁴⁷ zkoumá Müllerův vztah a pojetí tak zvané árijské kultury a náboženství (Müller byl několikrát nařčen z podpory antisemitizmu). V dalším díle *Friedrich Max Mueller: As A Theorist of Comparative Religion*⁴⁸ Tromp nastiňuje vývoj Müllerovy poněkud neortodoxní křesťanské víry a jeho náboženského myšlení obecně.

Na konci této práce uvádím přehledně soupis děl Maxe Müllera v kapitole s názvem *Seznam prací Friedricha Maxe Müllera chronologicky*. Odpovědí na dotaz „Friedrich Max Müller“ zadaný do vyhledávače umístěného na webové stránce www.google.com je padesát devět tisíc odkazů. Zmapovat veškeré příspěvky týkající se tohoto autora není předmětem této práce.

⁴⁷ Journal of Religious History : *Published on Behalf of the Religious History Association*, č. 5, 1969. s. 200-217. Článek je dostupný v elektronické podobě na webových stránkách [<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9809.1969.tb00307.x/abstract>], [citovaný dne 11.5.2011].

⁴⁸ Trompf, W. G. *Friedrich Max Mueller as a Theorist of Comparative Religion*. Shakuntala Publishing Hous. Bombay, 1978. Dostupný v elektronické podobě na webových stránkách [http://openlibrary.org/works/OL3941225W/Friedrich_Max_Mueller_as_a_theorist_of_comparative_religion], [citovaný dne 11.5.2011].

1.2 ZÁKLADNÍ BIOGRAFICKÉ OBRYSY ŽIVOTA FRIEDRICHA MAXE MÜLLERA

Friedrich Max Müller se narodil 6. prosince 1823 v Dessau, v malém, nezávislém vévodství ležícím v současném východním Německu. Rod jeho matky, *Von Basedow*, patřil k intelektuální elitě⁴⁹ Německa a Max Müller tak vyrůstal v prostředí liberální luterské rodiny⁵⁰, která za svůj náboženský světonázor přijala základní myšlenky Osvícenství. Na rozdíl od přístupu matčiny rodiny Von Basedow, se Adelheid Müller přikláněla spíše k pietistickému způsobu⁵¹ vyznání náboženské víry, s čímž se později ztotožnil i sám Max Müller⁵².

Vliv liberálního pojetí náboženství si Max Müller začínal uvědomovat při studiu náboženství, kterého se mu dostalo. Postupně došel k názoru, že Bible je spíše historickou knihou a stejným způsobem začal Max Müller smýšlet i o Kristu a jeho učednících. Domníval se, že náboženství, jak ho učil Kristus⁵³, by mělo být chápáno jako historická pravda a nikoliv jako pravda zjevená. Hledání pravdy, podle Maxe Müllera, tvoří úhelný kámen náboženství: pravda vytváří inspiraci, nikoliv že by inspirace dávala vzniknout pravdě. Dále Max Müller dodává: „Ten, kdo ví, co je pravda, ví také co je vnuknutí: nikoli *theopneustos*⁵⁴, vdechnutí duše Bohem, ale

⁴⁹ Tato elita často symbolizovala *Bildungsbürgertum im Staatsdienst* nebo *Eximierte*. Rozuměj *vzdělávací buržoazie*; vysoká třída občanů ve státních službách s akademickým vzděláním, kteří se zasadili o vytváření složitějších sociálních vazeb a byrokratizaci společnosti.

⁵⁰ Ústředním rysem liberálního protestantismu bylo blízké spojení náboženství s osobní vírou. Tezí bylo, že bůh zjevil božskou pravdu všem svým dětem na zemi a vedl lidstvo jako dokonalý otec. Rituální prvky nejsou v protestantismu považovány za podstatné, jsou vnější a zcela nadbytečné. Vědomí působí v této sféře myšlení jako ústřední orgán pro odhalení (odkrytí, vyjevení) pravdy na osobní úrovni.

⁵¹ * 1800 – 1883. Jeho matka Adelheid silně věřila v boží všudypřítomnost a kladla důraz na mravnost. Její víra se rovněž mísila s okultními tradicemi utrpení Krista z něhož čerpala sílu ve svém útrpném životě mladé vdovy. Jak Müller prohlásil víra jeho matky nebyla taková, že by se pevně držela náboženských doktrín, ale spíše se jí víra dotýkala více emocionálně a duchovně. Jak se zdá, Müller věřil podobně, což vyplývá ze slov vyřčených na sklonku jeho života: *Moje skutečné náboženství bylo takové, které jsem se naučil od mé matky; zůstává neotřesitelné za všech okolností a v jeho úplné jednoduchosti a dětinskosti zodpoví všechny důvody pro které náboženství existuje.*

⁵² Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 10.

⁵³ V pozdějším dopise, adresovaném Müllerovi příteli Ernestu Renanovi, Müller zmiňuje své vnímání Krista v zamyšlení se nad deteriorací, kterou učení Krista utrpělo poté, co bylo přefiltrováno skrze myšlení a občanské instituce římského světa. Müller argumentoval, že křesťanství muselo udělat stejné ústupky, jako kterékoliv jiné náboženství musí udělat pokud si přeje vzrůst přívrženců „*my v našem devatenáctém století nejsme o nic více křesťany než byl Konstantin; ... vytvořili jsme náboženství (víru) v mnoha ohledech horší, než bylo náboženství starých pohanů; nyní jsme tisíce let vzdáleni od jednoduchého učení Krista, které nám říká, 'konkrétně vycházím z (od) tebe'*“. Müller se distancoval od pojetí Krista tak, jak ho chápali věroučné církevní články víry. Více viz Bosch, Lourens Peter van den. *A Life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 131, poznámka pod čarou č. 522.

⁵⁴ Rozuměj *theos* = Bůh, *pneustos* = vdechnutí.

samotný hlas Boží, skutečná přítomnost Boha, samotná přítomnost ve které jsme, jako lidské bytosti, jedině tak si Ho (boha) můžeme uvědomovat⁵⁵. Toto přesvědčení ho doprovázelo po celý život.

Manželství rodičů, Wilhelma Müllera a Adelheidy von Basedow, vydrželo pouhých šest let. Když Wilhelm Müller nečekaně zemřel, byly Maxovi pouhé čtyři roky. Rodinu tato událost hluboce poznamenala a matka, kterou Müller popisoval jako subtilní, leč velmi bystrou dámu s mnoha zájmy se se ztrátou svého manžela nikdy plně nevyrovnala. Své vzpomínky na časté návštěvy otcova hrobu Müller shrnul v básni *Der Gottesacker zu Dessau* napsanou roku 1836⁵⁶. Otcův brzký odchod podnítl v Maxi Müllerovi pocit odpovědnosti a vědomí povinnosti pečovat o blaho matky; později ve své knize *My Autobiography*⁵⁷ Müller napsal, že vždy cítil nutnost dokázat, že je hoden svého otce.

Lipsko v polovině devatenáctého století snilo o sjednocení rozdrobeného Německa a tato přání se odrážely v hojně pěstované hudbě a poezii. Mladý Max Müller si poezii oblíbil stejně jako hudbu a záhy proto v Lipsku publikoval na památku svého zesnulého otce Johanna Ludwiga Wilhelma Müllera⁵⁸ básně povzbuzující ideály německého národa. Tato vlastenecká sbírka poezie nazvaná *Griechenlieder*⁵⁹ (*Songs of the Greeks*) později inspirovala při komponování Franze Schuberta.

Wilhelm Müller si získal uznání v intelektuálních kruzích nejen svou poezii, ale i svou znalostí řečtiny i latiny⁶⁰. Otcovy kontakty s uměleckými i odbornými kruhy, stejně tak i vzpomínky na otce a jeho práci, pravděpodobně přispěly k zájmu Maxe Müllera o klasickou filologii. Ve své řeči, pronesené v Dessau v roce 1891, na to vzpomenu a otcovi otevřeně poděkoval⁶¹.

V roce 1835 umírá otec Adelheid von Basedow a ta, v obavách ze svých nepřiměřeně melancholických nálad, posílá, tehdy třináctiletého Maxe Müllera z Dessau

⁵⁵ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 17.

⁵⁶ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 9-10.

⁵⁷ Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0. s. 53.

⁵⁸ Narozen *1790, zemřel 1827.

⁵⁹ Müller, Wilhelm. *Griechenlieder*. F. U. Brodhaus, 1844. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015014675337>], [citováno dne 5.5.2011].

⁶⁰ Tyto jazyky vyučoval na gymnáziu v Dessau. Nejprve učil na gymnáziu v Dessau později se stal ředitelem vévodské knihovny Leopola Friedricha..

⁶¹ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 7-8.

„za vzděláním“ ke svým přátelům do Lipska. Manželé Carusovi⁶² měli syna stejného věku, který (tak jako mladý Max Müller) měl velké hudební nadání. Max Müller zdědil svůj hudební talent po matce - dobře zpíval a stal se záhy dokonce vynikajícím pianistou.

Dům profesora Carusa byl centrem místního kulturního života a pro Maxe se stal i příležitostí poznat dobře známé hudebníky a skladatele té doby, jakými například byl Felix Mendelssohn-Bartholdi, August Schumann⁶³ a Ferenc Liszt⁶⁴. Max byl tímto prostředím nadšen a rozhodl se pro hudební dráhu. Naštěstí ale zasáhl F. Mendelssohn-Bartholdy, blízký přítel Wilhelma Müllera, který ho od tohoto záměru odradil, neboť, jak řekl, mnoho hudebníků si sotva vydělá na chleba a máslo, a žijí tak v naprosté chudobě⁶⁵.

I přes tento zdánlivý neúspěch zúročil Max Müller svou lásku k hudbě ve svém pozdějším životě. Získal například pozvání na dvůr sestry pruského krále Williama Fredericka IV., které mu poté otevřelo dveře k přijetí u mnoha aristokratů tehdejší Evropy. Stejně tak klavír zapůsobil jako vstupenka na řadu soukromých recepcí, jichž se Müller zúčastňoval coby pianista za svého působení v Oxfordu.

S trochou nadsázky lze říci, že Müller prožil téměř celý svůj život na univerzitách - od Lipska, přes Berlín a Paříž až po Oxford, kde působil od poloviny čtyřicátých let 19. století.

Po absolvování chlapecké školy *Nikolai Schule*⁶⁶ pokračuje Max Müller v roce 1841 ve studiu s cílem získat další vzdělání zejména v hebrejštině, perštině, arabštině, moderních jazycích, matematice a fyzice⁶⁷. Jeho rozhodování o budoucím profesním směřování nebylo jednoduché – studia medicíny či práv zavrhl, teologie, která ho také přitahovala, se mu zdála dosti nejistá a její studium považoval za příliš časově náročné. Postupně tak dospěl ke kombinaci filologie a filozofie, aby mohl jít ve šlépějích svého otce a za svůj cíl si vytknul, že se jednou také stane univerzitním profesorem. Müller i nadále zůstává v úzkém kontaktu se svou rodinou a toto pouto bylo opět obnoveno přesídlením Müllerovy matky a sestry do Lipska. I když mu kontakty s jeho blízkými

⁶² Profesor Carlo Gustav Caruso (1789-1869) a jeho žena.

⁶³ *1773 – 1826.

⁶⁴ *1811 – 1886.

⁶⁵ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 18.

⁶⁶ Zde studoval i Gottfried Wilhelm Leibniz (* 1647 – 1716).

⁶⁷ Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. s. 89.

přinášely klid, cítil se Max Müller vnitřně rozpolcen a svazován odpovědností, která mu jakoby nedovolovala vést svobodný život plný velkých ideálů a vášní. Jeden z literárních pokusů mladého Maxe Müllera o odpoutání se od konzervativního způsobu života tak pro něj dokonce skončil tříměsíčním pobytem ve vězení.

Svůj vstup do dospělosti Müller završil mimo jiné svým členstvím ve spolku *Burschenschaft*⁶⁸ a aktivitami ve vlastenecky orientované literární společnosti, kde byl i přes svůj nízký věk velice vážen. V tomto literárním spolku se spřátelil s dramatickým spisovatelem Aaronem Halle-Wolfssohnem⁶⁹ a spisovatelem Theodorem Fontanem⁷⁰.

Max Müller se při svém dalším studiu zajímá o německou literaturu, konkrétně o díla Johanna Wolfganga Goetheho⁷¹ a Jeana Paula Richtera⁷². K četbě ho motivuje domněnka, že seznámením se s knihami jako byl Goethův *Wilhelm Meister* pochopí fenomén zla, ale posléze dospívá k názoru, že mu toto studium spíše pomohlo utřídit si názor na *svatého a dobrého Boha*⁷³ a upevnilo víru, kterou v něj choval. Müllerovi rovněž učaroval sanskrť, čte proto Friedricha Schlegela a jeho dílo *Über die Sprache und Weisheit der Indier*⁷⁴ (1808) a zajímá se o indickou civilizaci, která se mu zdá být tak odlišná od té evropské. Ve studiu sanskrťu pokračuje přednáškami Hermanna Brockhause, protože očekává, že jej dovedou ke společnému původu indoevropských (a tím i germánských) obyvatel. Právě profesor Brockhausovi Müller věnuje své první větší dílo - německý překlad sanskrťských textů *Hitopadesha*⁷⁵, který publikuje v roce

⁶⁸ Volný překlad by z německého jazyka byl *společensví hošíků* nebo *mladých chlapců*.

⁶⁹ * 1754 – 1835. Německý žid, významný překladatel a komentátor Tanachu. Tanach přeložil do německého jazyka. Čelní představitel židovského osvícení, Haskaly. Byl profesorem na *Königliche Wilhelmsschule* v Breslau.

⁷⁰ * 1819 – 1898. Básník a spisovatel románů.

⁷¹ * 1748-1832.

⁷² * 1762-1825.

⁷³ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 20.

⁷⁴ Schlegel, Friedrich. *Ueber die Sprache und Weisheit der Indier*. Mohr und Zimmer. Heidelberg, 1808. Kniha je přístupná v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.archive.org/stream/ueberdiesprache00schlgoog#page/n7/mode/2up>], [zdroj uváděný dne 8.5.2011].

⁷⁵ Müller, Max Friedrich. *A Sanskrit Grammar for Beginners in Devanagarí and Roman Letters Throughout*. Longmans, Green, and Co. London, 1866. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.archive.org/stream/asanskritgramma01mlgoog#page/n6/mode/2up>], [citováno dne 11.5.2011]. Tato kniha obsahuje veškeré informace, jenž mohou být pro studenta sanskrťu pravděpodobně velmi užitečné a to zejména v průběhu jeho prvních let studia. Probíraná gramatika je hlavně zaměřena pro začátečníky. Pravidla týkající se védského jazyka byly zcela vyloučeny z důvodu, že není žádoucí zatěžovat začátečníky starověkým dialektem, když nejsou ještě zcela zběhlí v běžné gramatice sanskrťu; té, kterou vypracoval Panini a jeho nástupci. Cílem bylo umožnit studentovi jasně uchopit gramatický systém jazyka starověké Indie, jenž může formovat pevný základ pro studium, jak sanskrťu, tak komparativní filologie.

1844. Překlad *Hitopadeshi* představuje mýty poučného charakteru a Müller jej proto zamýšlel pro širokou veřejnost.

V rámci studií filozofie se Müller v této době soustředil na teorie poznání od Immanuela Kanta⁷⁶, filozofii dějin ztělesněnou G. W. F. Hegelem⁷⁷ a jazykovědnou analýzou pojmů vyučovanou Johannem Friedrichem Herbartem⁷⁸ v Göttingenu.

Ze zimmích přednášek metafyziky roku 1842 si Müller dělal pečlivé zápisky a obzvláště ho zajímalo, jak se vyjadřovali jednotliví filozofové v otázce idey nekonečna. Toto pojetí se později stalo základem jeho myšlení o původu náboženství⁷⁹. Pojetí Boha u De Spinozy spolu s jeho panteistickými (*panenteistickými*⁸⁰) logickými implikacemi rovněž velmi zaujaly mladého Müllera. Disertační práci za níž mu byl v roce 1844 udělen doktorský titul Müller získal za rozbor třetí knihy De Spinozi nesoucí název *Ethica*. K De Spinozově dílu a jeho panteistickým myšlenkám se Müller znovu vrátil a podrobně je rozpracoval ve svých tzv. Giffordových přednáškách⁸¹, věnovaných tématu *Natural Religion*, o němž Müller přednášel v letech 1889 až 1892.

Po dokončení své disertační práce v roce 1844 se Max Müller rozhodl, pro svůj zájem o studium filologie a filozofie, přestěhovat se za dalším vzděláváním do Berlína, kde zamýšlel strávit následujících devět měsíců. Sanskrt, o který měl Max Müller zájem, tam přednášel v té době věhlasný sanskrtista a srovnávací lingvista, Franz Bopp.

⁷⁶ *1724-1804. Müller také souhlasí s Kantovou epistemologií⁷⁶, ale pokusil se jí přetvořit a uvést v soulad spolu s vlivným profesorem teologie Friedrichem Danielem Ernstem Schleiermacherem⁷⁶ tím způsobem, aby si náboženství udrželo svůj ireducibilní⁷⁶ charakter. Více viz Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 25.

⁷⁷ * 1770-1831. Max byl ohromen myšlením Hegela, stejně jako mnoho jeho současníků, ale naučil se od Herbartova žáka, Rudolfa Hermanna Lotze⁷⁷, rozlišovat mezi teoriemi a skutečností, fakty. Herbart se dovolával objasnění jazykovědných pojetí a logické přesnosti (správnosti) a tu prokazoval oproti poněkud divokým spekulacím Hegela a jeho přívrženců. Müller k tomu dodal: „*To co Hegel názorově vyjadřuje jako nezbytné pro vývoj náboženského myšlení je vzdálené od skutečného rozvoje se kterým jsem se obeznámil v některých svatých knihách těchto náboženství. To otrásló mojí vírou ve správnost elementárních principů Hegela víc než cokoliv jiného*“. Více viz Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0. s. 138.

⁷⁸ * 1776-1841. Müller byl přesvědčen, že Herbartovo pravidlo jazykovědných objasnění pojmů je užitečné a propojil tuto metodu s etymologickým přístupem. Pokusil se tak objevit původní význam slov a zrekonstruovat způsob jakým se myšlení vyvíjelo. Více viz Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 24-25.

⁷⁹ Křesťan Hermann Weisse⁷⁹, žák Hegela v Lipsku, Müllera učil: nekonečnost⁷⁹ „to je ta nekončná ohraničenost, která sama to nekonečné může tvořit; každá konečnost odráží nekonečno sama v sobě“. Originál textu: „*Es ist die unendliche Begrenztheit, die allein das Unendliche möglich macht; jedes Endliche spiegelt das Unendliche in sich*“. Více viz Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 24.

⁸⁰ Odvozováno od *pan-en-theos*, tzn. vše v bohu.

⁸¹ Gifford Lectures (odvozeno od mecenáše, který umožnil realizaci těchto přednášek). Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.giffordlectures.org/Browse.asp?PubID=TPNATR&Volume=0&Issue=0&ArticleID=3>], [citováno dne 11.5.2011].

Tento přátelský starý muž nenaplnil svými suchopárnými přednáškami touhu Maxe Müllera po dalším poznávání sanskrtu a zejména *Véd*. Oproti tomu Müllera zaujaly přednášky o filozofii mytologie Friedricha Schellinga, který si v té době začínal získávat velkou oblibu⁸².

V Berlíně se Müller seznamuje také s Adalbertem Kuhnem⁸³, s nímž sdílí svůj zájem o mytologii. Kuhn, později považovaný za jednoho ze zakladatelů komparativních mytologických studií zaujal Müllerovu pozornost svými pracemi o starověkém období indoevropských národů. I přes živou korespondenci s Kuhnem, věnovanou komparativní filologii a mytologii, se Müllerův zájem obrací zpět k *Védám*⁸⁴. Inspirací je Müllerovi setkání s německým filozofem Arthurem Schopenhauerem, který z *Upanišad* uznával pouze *Védy* a ostatní části prohlásil za „kněžský odpad“. Nakonec to byly právě *Védy*, kvůli nimž se Max Müller rozhodl odejít do Paříže, kde by mohl studovat pod vedením jednoho z největších učenců v oblasti vědských studií, Eugéna Burnoufa⁸⁵. Müllera k cestě lákala také vyhlídka na bohaté kolekce vědských manuskriptů, shromážděných v pařížské *Royale Bibliothèque*.

V únoru 1845 začíná Müllerovým odjezdem z Berlína pro něj těžké, ale zároveň i rozhodující životní období. Nový start Müllerovi, při nezanedbatelných existenčních potížích, usnadňují jeho přátelé; například baron von Hagedorn, Müllerovi nabídl k užívání svůj pařížský apartmán⁸⁶. Jinak se Müller cítí v novém městě velice špatně. Zažívá pocity vyčerpání, apatie a odloučení od domova, který je způsoben nejen nepřítomností jeho matky, ale i celkovou izolací v důsledku jazykové bariéry⁸⁷. Müller se proto soustředí na (placenou) práci v *Bibliothèque Nationale*, ke které mu svým přímluvným dopisem dopomohl slovník přírodovědec Alexander von Humbolt⁸⁸. Jeho situace se pak postupně zlepšuje a potkává i nové přátele, kteří jsou mu zdrojem inspirace i podpory. Jedním z nich je baron d'Eckstein, muž s velkým vlivem na poli kulturním i politickém, kterého práce mladého Maxe Müllera zaujala natolik, že se

⁸² Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 26.

⁸³ * 1814 – 1881.

⁸⁴ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 28.

⁸⁵ * 1801 – 1852.

⁸⁶ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 29.

⁸⁷ Adelaide, Georgina. *The Life and Letters of the Right Honourable Friedrich Max Müller*. Nakladatelství Asian Educational Services. New Delhi, 2005. ISBN 81-206-1799-1. s. 33 – 6.

⁸⁸ * 1769 - 1859

rozhodl jej uvést do místních společenských kruhů. Müllerovi se tak dostalo příležitosti osobně se setkat například s Viktorem Hugem⁸⁹ nebo George Sandovou⁹⁰.

Müller se v Paříži seznámil také s Ernestem Renanem⁹¹, specialistou na semitské jazyky a náboženství semitských národů. Ten později poukázal na inspiraci Müllerovy teorie (nomina-numina) dílem E. Burnoufa.

Eugén Burnouf⁹² hrál v životě a díle Friedricha Maxe Müllera významnou úlohu. S Müllerem je pojil přátelský vztah. Müller respektoval Burnoufa jako svého mentora a ten se snažil vést Müllera v jeho úsilí o překlad první vědecké edice *Rigvéd*. Burnouf doporučil Müllerovi dva studenty sanskrtu, Rudolfa Rotha⁹³ a Theodora Goldstückera⁹⁴ s nimiž Müller v úzkém diskuzním kroužku porovnával rukopisy a komentáře první knihy *Rigvéd* a to právě pod vedením Eugéna Burnoufa. Plánovaná publikace překladu *Rigvéd* byla v té době zastavena v důsledku úmrtí Friedricha Rosena a byl to právě Burnouf, který Müllerovi provedení překladu hymnů a souvisejících komentářů navrhl. Zároveň ale Müllera varoval, aby vzájemně zachování vědecké kvality díla nepodlehli tlaku na okleštěné vydání pouze vybraných částí komentářů⁹⁵. Aby Müllera povzbudil k další práci, zapůjčil mu Burnouf své vlastní opisy *Rigvéd*.

Müller podnikl několik pokusů o získání vhodného vydavatele, ale neúspěch, s kterým se setkal spolu s velkým pracovním vypětím a stále se zhoršující finanční situací Müllera velmi fyzicky i duševně oslabily a vyústily v první z jeho několika vážných zdravotních krizí. Z deprese Müllera vytrhlo až seznámení s nadaným indickým umělcem Dwarkanathem Tagorem. Tagora zaujala zpráva o mladém německém vědci a jeho snaze vydat *Rigvédy* a proto usiloval o to, aby Müllera blížeji poznal. Během četných Müllerových návštěv, kdy s Tagorem diskutovali o indické

⁸⁹ * 1802 - 1885

⁹⁰ * 1804 - 1876

⁹¹ * 1823 - 1892

⁹² * 1801 – 1852. Ten v podstatě založil tři hlavní oblasti vědeckého výzkumu. V roce 1826, spolu s Christianem Lassenem, započali studie *páli*, publikováním jeho díla *Essai sur le pali*, ve kterém provedl analýzu jazyka buddhistických rukopisů získaných ze Siamu (bývalé Thajsko), čímž názorně ukázal na původy indického *páli* a jeho vztahu k sanskrtu. V roce 1833 publikoval Burnouf další dílo, *Commentaire sur le Yasna*, ve kterém poukázal na význam studia avestských a íránských studií. A v roce 1844 se zapojil do studia sanskrtských rukopisů, zaslaných z Nepálu britským indologem Brianem Hodgsonem, a tak zahájil sérii indických buddhistických studií spolu s jeho významným dílem *Introduction á l'histoire du Bouddhisme indien*. V době, kdy Müller dorazil do Paříže, Burnouf pořádal přednášky na téma hymnů *Rigvédy*, což mladého Maxe ihned uchvátilo. Pro více informací viz Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0. s. 46 – 51. s. 169.

⁹³ * 1821 - 1895

⁹⁴ * 1821 - 1872

⁹⁵ Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0.

kultuře, náboženství i společnosti si Müller prohloubil nejen své znalosti o této zemi, ale zlepšil se i ve své angličtině. Tagor byl pro Müllera cenným zdrojem informací o Indii, oproštěným od etnocentrických představ, které běžně převládaly u mnoha Evropanů té doby. Müllerovi Tagor tehdy řekl: „*Pokud chceš studovat naši poezii, náboženství a filozofii neměl bys zapomínat na to, že nejsme bezbožní lumpové. Pamatuji, že i my víme o nepoznatelném, stejně jako ty a to netušené jsme snad nahlédli hlouběji než ty*“⁹⁶. Müller názory Dwarkanatha⁹⁷ přijal natolik za své, že je později zařadil do svých přednášek na univerzitě v Cambridgi nazvaných *India, what can it teach us?* (1882). Müller v těchto přednáškách upozornil na neoprávněné pocity nadřazenosti, které byly časté ve vyjádřeních mnoha tehdejších západních učenců⁹⁸. Tuto svou životní zkušenost Müller zhodnotil i ve své autobiografii jako užitečné rozšíření si obzorů při poznávání světa.

Eugène Burnouf podněcoval Müllera i v mnoha jiných směrech; zrazoval ho od jeho původního záměru studovat filozofii *Upanišad* a namísto toho ho směřoval do svého výzkumu zaměřeného na mytologii a náboženství⁹⁹.

Aniž to Müller tušil, touha vydat *Rigvédy*, stála u dalšího jeho životního předělu. Eugène Burnouf, Maxe Müllera zrazoval od jeho původního záměru studovat filozofii *Upanišad*, a na místo toho ho směřoval do svého výzkumu zaměřeného na mytologii a náboženství, a tak ho přes *Rigvédy* přivedl k myšlence, vydat se za kritickým studiem textu *Rigvéd* do Anglie. V Londýně Müller našel dodatečné rukopisy textu, jenž bylo

⁹⁶ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 33.

⁹⁷ Tento muž byl velmi zámožný a vysoce kultivovaný Bengálec z Kalkaty se širokými zájmy. Byl otcem Debendranatha Tagora⁹⁷, jednoho z vůdců hnutí *Brahmo Samaj*⁹⁷. Zejména vynikl s vydáním díla Dumase, *Count of Monte Cristo*. Tento muž byl velmi zámožný a vysoce kultivovaný Bengálec z Kalkaty se širokými zájmy. Byl otcem Debendranatha Tagora⁹⁷, jednoho z vůdců hnutí *Brahmo Samaj*⁹⁷. Müller si s Debedranathem později psal. Dwarkanath se doslechl o mladém německém vědci, který chce vydat *Rigvedu* a živě se o něho začal zajímat. Často Müllera zval do svého domu a diskutovali o všem možném souvisejícím s Indií. Během těchto setkání Müller cvičil svou obratnost v anglické konverzaci a získával základní představu o Bengálcích. Müller si vytvořil kladný vztah k Indické kultuře a náboženství. Dwarkanath se rovněž korigoval Müllerovy etnocentrické představy o Indii, které běžně převládaly u mnoha lidí na Západě. Müllerovi řekl: „*Pokud chceš studovat naši poezii, náboženství a filozofii neměl bys zapomínat na to, že nejsme bezbožní lumpové. Pamatuji, že i my víme o nepoznatelném, stejně jako ty a to netušené jsme snad nahlédli hlouběji než ty*“⁹⁷. Pro více informací viz Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 33 a dále.

⁹⁸ Müller, Max Friedrich. *India : What can it teach us?* Přednášky přednesené na univerzitě v Cambridge s úvodem a poznámkami profesora Wildera Alexandra, M.D. 2007. (k dispozici jsem měl knihu s ISBN-10: 9781585090648, stran 284, vydavatel Book Tree, 1999).

; dále viz Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 33.

⁹⁹ Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0. s. 179.

nutné okopírovat a kolacionovat¹⁰⁰. V Oxfordu, v proslulém vydavatelství *The Oxford University Press*, konečně našel vydavatele ochotného a schopného vidět v jeho díle *Rig-Veda and Sâyana's Commentary* knihu vhodnou k publikování.

Müller si Oxford zamiloval – připadal si tam jako v jiném světě – kde, jak cítil, by chtěl setrvat po celý zbytek svého života. „Toto město“, jak napsal Müller své matce, „je nejskvostnějším a nejpřekrásnějším místem v Evropě“. Později Müller nazýval Oxford „dokonalým rájem“¹⁰¹. V roce 1850 se Müllerovi změnil život, když onemocněl jeho přítel orientalista F. M. Thithen, a Müller byl pozván, aby ho jako zastupující profesor po dobu jeho nemoci nahradil a kurzy moderních jazyků mohly pokračovat¹⁰². Profesorem na „plný úvazek“ po zesnulém profesoru F. M. Thithenovi byl Müller jmenován roku 1854¹⁰³. Müllerova láska k Oxfordu nebyla jednostranná a nepodložená, protože na něho v Oxfordu čekala ještě řada poct. Již za čtyři roky byl Müller v květnu roku 1858 jmenován členem *Fellow of All Souls College*, a to na návrh Henry Coxe, knihovníka z Bodleian¹⁰⁴. Rozhodujícím měřítkem byla jeho skvělá literární pověst a v roce 1868 se mu dostalo cti být jmenován profesorem profesora komparativní filologie, přičemž tento post byl zřízen zvláště pro něj. Jeho jedinou oxfordskou prohrou tak byl neúspěch v boji o post profesora sanskrtu, který obsadil namísto Müllera Sir Monier Monier-Williams v roce 1860, což Müller těžce nesl.

Získáním této pracovní pozice, která byla zárukou určité finanční stability a existenční jistoty, mělo pro Müllera velký význam i v rovině osobní. Již řadu let usiloval o svolení ke sňatku s Georginou Adeleide Grenfell¹⁰⁵, která ale pocházela z velice bohaté rodiny. Otec Georginy nebyl sňatku nakloněn a po ostré výměně názorů v roce 1856 Müller shrnul své pocity nejistoty a skličující samoty do částečně biografického románu *Deutsche Liebe*¹⁰⁶, kde v osmi pamětech spojil fakta se smyšlenými příběhy ze svého dětství, s cílem ukázat své hluboké city k Georgině. Jeho

¹⁰⁰ Ve smyslu setřídít a porovnat.

¹⁰¹ Adelaide, Georgina. *The Life and Letters of the Right Honourable Friedrich Max Müller*. Nakladatelství Asian Educational Services. New Delhi, 2005. ISBN 81-206-1799-1. s. 63. Dále srovnej Chaudhuri, C. Nirad. *Scholar extraordinary : The life of professor the Rt. Hon. Friedrich Max Müller*. Chatto & Windus. London, 1974. 386 s. ISBN 0-701119-44-6. s. 94.

¹⁰² Jednalo se o *Taylorian Institute for Modern European Languages* v Oxfordu, více viz Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 50.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 70.

¹⁰⁵ * 1835, umírá 17. 7. 1916 ve věku 81 let.

¹⁰⁶ Müller, Max Friedrich. *Deutsche Liebe : Fragments from the Papers of an Alien*. W. Swan Sonnenschein & Co. London, 1884.

úsilí bylo korunováno úspěchem a roku 1859 se Müller s Georginou oženil. Z jejich manželství se narodily tři děti. Bohužel obě dcery Áda Emily Müller a Marry Emily Müller zemřely před dosažením dospělosti. Tyto životní události spolu s traumatizujícím odchodem otce v Müllerově dětství poznamenaly Müllerův osobní pohled na náboženství a vedly ho k přesvědčení o pomíjivosti věcí. Müllerovým celoživotním krédem tedy bylo „*As God Wills*“.

V následujících letech se Müller vedle kariéry profesora soustředil na dokončení *Rigvéd*¹⁰⁷, které roku 1873 (po dlouhých 24 letech) uzavírá vydáním *Rig-Veda in Samhitâ and Pada Texts*. Vydáním posledního svazku k *Rigvédám* se Müllerův zájem o tuto oblast uzavírá a přesouvá se k jiným tématům. Roku 1876 se Müller dostává do hluboké emoční a náboženské krize způsobené úmrtím jeho dcery Ady. Ve svém deníku¹⁰⁸ se zabývá myšlenkami o pozemském životě, úvahami o Kristu a přemýšlí na hlubším významem mezi *itihâsou*¹⁰⁹ a *parokšou*¹¹⁰. Müllerův duševní stav se ještě zhoršil poté, co spálou onemocněl jeho jediný syn William. Müller je dál šířán pochybnostmi o náboženství a vlivu boha na člověka. Ve svém deníku jednou prosí boha o slitování, jindy hovoří o tom, že náboženství je pouhou iluzí, které má člověku dát pocit bezpečí. Müller dospívá posléze k přesvědčení, že jeho transcendentní pojetí boha neodpovídá jeho zkušenostem a přiklání se k vidění boha, v podobě boha imanentního.

Pro pochopení Müllerovy osobnosti, je třeba se vrátit ke kořenům jeho výchovy. Müller byl silně ovlivněn luteránstvím, které mu neúnavně vštěpovala jeho matka, ale ovlivnily ho i ideje romantizmu, liberalizmu a idealizmu. Vzpomínka na otce v Müllerovi zanechala kromě lásky k přírodě, ke kráse a hudbě také implicitní víru, že nejhlubší lidské porozumění vyvstává z reflexe zázračného stvoření¹¹¹. To předznamenalo snahu Maxe Müllera o poznávání a pochopení náboženství nejranějšího

¹⁰⁷ První svazek vydán pod názvem *Rig-Veda*, překlad, v roce 1869. Ve stejném roce vydáno dílo *Rig-Veda Prâtisâkhya*.

¹⁰⁸ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 121, poznámka pod čarou č. 486.

¹⁰⁹ Rozuměj, *to co je zjevné, samozřejmé*.

¹¹⁰ Rozuměj, *to co má hlubší význam*.

¹¹¹ Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0. s. 46 – 51. A dále srovnej Smart, Ninian. Clayton, John. Sherry, Patrick. Katz, T. Steven. *Nineteenth Century Religious Thought in the West*. Svazek III. Cambridge University Press. Cambridge, 1985. ISBN 0-521-30114-9. s. 181. A dále srovnej Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 4. A dále Stone, R. Jon. *The Essential Max Müller : On Language, Mythology and Religion*. Palgrave Macmillan. England, 2002. ISBN 0-312-29308-9. s. 3.

lidstva. Müllerovo pojetí náboženství ale bylo v důsledku liberalismu odlišné¹¹² od konceptu náboženství Herberta Spencera, který své myšlení o náboženství pojímal jednak z pohledu tehdejší Británie a rovněž více evolucionisticky.

Ideálu liberalismu a svobodnému myšlení zůstal Müller věrný po celý svůj život. Jeho odpor k dogmatismu a pronásledování kacířů byl patrný i v tehdy velmi konzervativních a zbožných *oxbridgeských* kruzích.

Müller své životní dílo charakterizoval jako zasvěcené „čtyřem vědám“, tj. jazyku, mytologii, náboženství a filozofii. Tyto oblasti propojil jakousi evoluční dějinnou posloupností, v níž byla „věda“, viděna jako stav ve vlastním vývoji člověka¹¹³. Tento Müllerův postoj je patrný i v konstrukci jeho hlavních děl z nichž každé je věnováno právě jednomu konkrétnímu z těchto čtyř stádií lidského vývoje.

Flexibilita liberální vzdělanosti v kombinaci s prostou vírou v boha vedly Müllera při shromažďování náboženských dat a jejich třídění. Müller se řídil pravidly otevřené svobodomyšlnosti nezátížené despotickým hegelíanským systémem a neomezován mantinely dogmatických teologů. Hegel Müllera ovlivnil svým velkým filozofickým problémem dějin. Již coby student vynikal Müller v klasických jazycích a byl unešen antickými památkami, což ho hnalo k hledání rozumově přijatelného řešení otázky, zda může být minulost poznatelná a zdali je objektivní skutečností. V době svých německých studií se Müller potýkal s rozporem mezi historií pojímanou jako *říši ducha* a předmětem naturalistického bádání a svobodou. Východisko Müllerovi nabídly až filozofové Hermann Lotze, který postulovali, že „samotné jevy a zákonitosti, o kterých někteří hovoří jako o přirozených a přístupných k bádání bez jakéhokoli odkazu k bohu

¹¹² Počátkem náboženství u Müllera nebyl ani fetišismus ani pravěké zjevení, jak bylo často prohlašováno (v té době), ale za počátek náboženského vědomí pokládá Müller uvědomování si nekonečna (bezmezna). „Proč by se nemělo být pro člověka uspokojující smyslové vnímání předmětů; proč tato myšlenka vůbec kdy vstoupila do lidské mysli? Neboť nic není ani nemůže být na světě mezi tím, čeho se může dotknout, co může slyšet, vidět, nazývá mocnostmi (božstvem), přízraky nebo bohy?. Celé dějiny náboženství ve skutečnosti představují neustálý pokus lidstva definovat (uchopit) nekonečno, avšak toto nekonečno nemůže být tímto úsilím nikdy vyčerpáno. Více o tématu viz Müller, Max Friedrich. *The Hibbert Lectures : Lectures on the Origin and Growth of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. s. 44. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [http://books.google.com/books?id=XnMDbmLhEMAC&pg=PR1&hl=cs&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q=hibbert&f=false], [citovaných dne 8.6.2011].

¹¹³ Müller, Max Friedrich. *Contributions to the Science of Mythology*. Dva svazky. Londýn, 1896. Svazek I. s. v. „Na světě neexistuje nic co by bylo starší než je jazyk. Historie lidstva nezačala spolu s jednoduchými pazourky, kamennými chrámy nebo pyramidami, ale byla započata jazykem. Druhé stádium představují mýty, které jsou prvotními pokusy o překlad přírodních jevů do myšlení. Třetí fáze lidstva je náboženské, neboli rekognice morálních sil a na konci uvědomění si jedině morální síly, jenž stojí za vši a nade vši přírodou. Čtvrtým a posledním stádiem je filozofie, nebo kritické zhodnocení [těchto sil] pomocí rozumových prostředků a jejich opodstatněnosti vycházející ze zkušenostních faktů“.

nebo teologickým pravdám, jsou fenomény a zákonitosti, které v konečném důsledku neexistují *samy ze své podstaty* (samy ze sebe), ale jako důsledky (ideje) myšlení (*die Bedeutung*), které vznikly v lidském rozumu, a byly inspirované všemi aspekty kosmu (řádu), implikující za vším boží prozřetelnost¹¹⁴.

Od svého příchodu do Oxfordu je Müller velmi kreativní i úspěšný. V průběhu svého působení na pozici profesora si získal velký vliv nejen jako indolog, ale i vědec, byl uznávaným myslitelem a teoretikem původů jazyka, náboženství i mýtů. V posledních dvou dekadách jeho života, Müller reflektuje své celoživotní dílo a snaží se, aby jej završil v co největším možném rozsahu.

V poslední čtvrtině svého života se Max Müller zamýšlel nad původem náboženství¹¹⁵ v kontextu současné doby, možnostmi víry ve světle moderní vědy a rozumu. Své myšlenky předával svým posluchačům ve svých *The Hibbert Lectures*¹¹⁶. Müller považoval *The Hibbert Lectures* za své nejlepší dílo a když byly publikovány, byly v hojném počtu k dostání v mnoha zemích. Jen v Anglii, jak se Müller domníval, těmto přednáškám mnoho nerozuměli. Majumdar prohlásil, že ústřední myšlenka této Müllerovy knihy byla, ukázat, „*nakolik je náboženství možné ve světle moderní vědy*“¹¹⁷. Müller diskutoval s Majumdarem Kantovu teorii poznání (epistemologii) ve vztahu k výše zmíněným skutečnostem a formuloval otázku zda může člověk nabýt jakékoli poznání transcendentna nebo nadpřirozena.

¹¹⁴ Trompf, Garry. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Bombay, 1978. s. 10. Dále srovnej Trompf, Garry. *In Search of Origins : the Beginnings of Religion in Western Theory and Archaeological Practice*. Druhé vydání. New Dawn Press Group. Indie, 2005. ISBN 1-932-70551-1.

¹¹⁵ Svoji představu o přirozeném náboženství Müller více rozpracoval ve svých *The Gifford Lectures* o deset let později. Více viz *Ibidem*, Bosch, Lourens Peter van den. *A Life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 130, poznámka pod čarou č. 518.

¹¹⁶ „Co je potom původem víry? nebo jinak řečeno, moderním způsobem jazyka, jak je možné, že věříme a přijímáme to [jako pravdu], a přitom toto poznání není smyslového ani racionálního původu? Více viz Müller, Max Friedrich. *The Hibbert Lectures : Lectures on the Origin and Growth of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. s. 44. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [http://books.google.com/books?id=XnMDbmLhEMAC&pg=PR1&hl=cs&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q=hibbert&f=false], [citovaných dne 8.6.2011]. V první přednášce, v sérii *Hibbert Lectures*, se Müller zabýval vnímáním nekonečna (bezmezna), které považoval za bázi (základ) všech náboženství. „...naše smysly nás přivádí k setkání s nekonečnem .. tedy krok dál za Kantem ...“. Zpodobnění této myšlenky v metaforách ukazuje k přírodě a obsahově takovéto pojetí říká, že je náboženství zcela lidskou záležitostí: „*každé náboženství má svůj vlastní vývoj, každý národ následuje svou vlastní cestu do neznáma (divočiny .. každý to neznámo, Infinite, pojíma jinak)*“. Příklady vývoje náboženství Müller ukazuje na příkladu Indie.

¹¹⁷ Bosch, Lourens Peter van den. *A Life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 128.

Epistemologická otázka, nakolik je poznání transcendentna možné, přivedla Müllera k překladu Kantovy¹¹⁸ *Kritik der Reinen Vernunft* do anglického jazyka. K tomuto dílu později vydal (1896) rozsáhlý komentář. V něm se Müller snaží bránit náboženství ukázáním na samotný základ náboženství ve světě ducha (poznání). Své hlavní argumenty, stojící na romantických teologiích a filozofech, Müller zakládá na myšlení Schleiermachera a Hegela¹¹⁹.

Müller byl veliký diskutér a jeho nezměrnou energii odráží i nesčetné debaty do nichž se pouštěl s takřka mladickým zápalem. Celá desetiletí usiloval v těchto debatách či jen korespondencích o to, aby prokázal nepravdivost tvrzení svých učených protivníků, k nimž patřili např. Herbert Spencer, Andrew Lang, a dokonce i Charles Darwin. Jeho manifestem, takřka politickým pak byla, již zmíněná kniha *India – What Can It Teach Us?*¹²⁰, která si získala obecnou popularitu a v níž se Müller pasoval do role obhájce Indie proti Anglii. Své proněmecké sympatie se Müller opakovaně nebál projevit v průběhu Francouzsko-pruské války (1864) a během dalších konfliktů. I když Oxford a Anglie obecně byly Maxi Müllerovi blízké a považoval je za kolébkou svého úspěchu i za svůj domov, přesto zůstal „německým badatelem“. Toto němectví se projevovalo jak v jeho myšlení tak v mnohých názorech. Mezi osobnostmi zabývajícími se náboženským myšlením, byl Müller zcela mimořádný svým rozsahem bádání, které dokázalo překlenout tři zcela odlišné světy – německý, francouzský a anglický. I přes svou zakořeněnost v Německu a všem co německé bylo – počínaje Kantem a konče romantismem, přes výrazný impuls k celostnímu studiu náboženských tradic lidstva, který získal od Eugéna Burnoufa, to byla právě Anglie, která podpořila jeho potenciál a přivedla ho k řešení otázek, kterým by se ve své domovině pravděpodobně nikdy nevěnoval. Plody jeho úsilí, kterými obohatil nejméně čtyři obory lidské vědy, vycházely z německých kořenů, ale dozrály právě až v poslední etapě jeho života.

¹¹⁸ O Kantově filozofických vychodiscích koresponduje Müller s Ludwigem Noiré¹¹⁸. Z počátku L. Noiré kritizuje názory Müllera, ale později je hodnotí jako přínosné. V dopisech je patrné spojení osobní víry a filozofie, „*proto jsou náboženství a filozofie dvě nářečí (dialekty) jednoho společného jazyka*“. Více viz Bosch, Lourens Peter van den. *A Life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 131 a dále.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 129, poznámka pod čarou č. 517. „Poznání nekonečna je možné vždy skrze přítomnost konečných věcí. Nekonečno manifestuje samosebe v převleku přírodních jevů. Nekonečno člověk tematizuje a vytváří pojmosloví, až při jeho reflexi přírodních jevů. Zjevení nekonečna se postupně umístilo do lidské mysli a jeho konkrétní manifestace (projevy) mohou být studovány v dějinách myšlení“.

¹²⁰ Müller, Max Friedrich. *India : What can it teach us?* Přednášky přednesené na univerzitě v Cambridge s úvodem a poznámkami profesora Wildera Alexandera, M.D. 2007.

Nebylo proto překvapením, když po jeho úmrtí v roce 1900 mu byl vzdán hold jako jednomu z velikánů anglického intelektuálního světa.

Müllerův odkaz je silný mimo jiné právě díky velmi účinné kombinaci vědeckých poznatků z několika vědeckých světů a snaze vyvázat se z omezení vlastního intelektuálního rozhledu. Müller v této zkoušce bezpochyby uspěl a stal se zakladatelem a promotérem komparativních studií dějin náboženství.

1.3 NÁSTIN SPOLEČENSKÝCH SOUVISLOSTÍ V BRITÁNII V DRUHÉ POLOVINĚ DEVATENÁCTÉHO STOLETÍ

V roce 1870 populární deník *Vanity Fair*¹²¹ uveřejnil karikaturu a biografii Friedricha Maxe Müllera, kterého označil za muže dneška. V tomto informačním médiu zaměřeném na význačné osobnosti z kulturního a společenského života v Británii se Müllerovi dostalo pozornosti díky jeho publikační a přednáškové činnosti. Müllerovy veřejné diskuze s Charlesem Darwinem na téma původu jazyka i až kontroverzní přednášky o náboženství jakožto komparativní vědě, byly hojně navštěvovány a budily velký ohlas. Bylo tomu tak proto, že v té době převládal názor o výsadním postavení křesťanství, jakožto jediného původního náboženství. Komparace ostatních náboženských systémů s křesťanstvím, jakoliv se zdála být potřebná byla tudíž citlivou otázkou.

Zájem veřejnosti o tyto otázky byl pro druhou polovinu devatenáctého století příznačný a ukazoval probíhající změny v tehdejší společnosti, která vlivem překotných objevů v řadě oborů lidské činnosti začala vyžadovat širší rozhled i od průměrného člověka. K Müllerovým zásluhám lze tedy bezesporu přičíst i úspěch v popularizaci témat, která se do té doby diskutovala jen v akademických kruzích. Müller konal tuto záslužnou, ale nelehkou práci s velkým nadšením a rozhodně se nevyhýbal prudkým výměnám názorů se svými oponenty. Díky znalosti orientálních jazyků a civilizací se Müller snažil o zprostředkování tématu pro běžného člověka zcela neznámého takovým způsobem, který by tyto cizí jevy nahlédl z odlišné perspektivy. Tomuto trendu se začaly přizpůsobovat i samy univerzity, když se snažily organizací četných mezinárodních kongresů vypořádat s velkým nárůstem myšlenkových proudů i vznikem nově ustavovaných oborů.

¹²¹ *Vanity Fair*, 6. února, r. 1875, viz „Men of the Day“ – číslo 98, s. 75. Tento deník často vyobrazoval známou viktoriánskou, intelektuální a společenskou elitu: „Oceňován četnými poctami od vlád a národních akademií, Müller nyní ve věku padesáti jedna let, jak naznačuje titulek této série článku, je skutečně významným ‚mužem tohoto dne‘“ ... „právě dokončil své veliké dílo a dal světu poslední svazek své ‚*Rigvédy*sanhity‘, která zůstane po všechen čas pamětihodností svědčící o jeho erudici a bohatých znalostech, předávaných jeho studentům sanskrtu. V roce 1875 také publikoval čtvrtý svazek (z pěti) první série svých sebraných esejů, *Chips from a German Workshop*. Müllerovo jméno bylo poslední dobou skloňováno ve všech pádech, jak se zdá, podle všeho díky nekonečnému proudu publikací knih, stejně jako efemerních prací v časopisech a literárních recenzích a kvůli jeho věhlasným a často kontroverzním (diskutabilním), veřejným přednáškám na téma komparativní věda o náboženství. Během tohoto období se rovněž významně zapojil do řady veřejných diskuzí, s Charlesem Darwinem, týkajících se původu jazyka. Mnohé z těchto dosažených úspěchů byly známy pouze několika málo badatelům z blízkého okruhu či zabývajícími se podobnými zasvěcenými záležitostmi jako Müller; nicméně, *Vanity Fair* vyjasňuje, že Müller je veřejný intelektuál toho druhu, jehož jméno a stále se zvyšující odbornost bude vskutku známá mnohým“.

O oxfordské Müllerově inaguraci v roce 1868 na nově zřízený post profesora komparativní filologie se Heyck¹²² domnívá, že se jedná o určitý projev rozsáhlejších změn v intelektuálních a sociálních institucích západního akademického života. Müllerovo filologické orientální bádání, spolu s novou komparativní „*science of religions*“, může být spojováno s nově vznikajícím souborem vědních disciplín na konci viktoriánské éry, tzn. spojení přírodních věd s lingvistickými a historiografickými humanitními vědami. Podle Heycka profesionalizování implikuje jistý stupeň dosažené kultury střední vrstvou, id est, způsob uspořádání společnosti ve vztahu k postupně se zvyšujícím hodnotám v lidské profesní kariéře¹²³.

Představy ‚čistého bádání‘ a ‚vědy‘, byť svého druhu přírodní či historiografické, byly často antagonistické vůči tradiční pedagogice na vysokých školách v Oxfordu. V té době bylo toto nové myšlení o metodě a významu poznání pouze rétoricky spojováno se starým oxfordským systémem ‚liberální výuky‘, která se tradičně odvolávala na učební plány se zaměřením na studium středozevní starověké tradice a výběrová řízení, která upřednostňovala schopnosti mechanického memorování a zjednodušené překlady latinských a řeckých klasiků do a z anglického jazyka. Společenské bariéry byly přehodnocovány společně s třídami, které spojily neprofesionální badatele z řad aristokracie s nově se tvořící vrstvou profesionálů střední třídy. Byly zrušeny hranice mezi praktickou aplikací vědy k jejímu obchodnímu a průmyslovému využití a konceptem ‚čisté‘ vědy¹²⁴. Změna vědy na Oxfordu byla v podstatě spojena s významnými změnami v anglické společnosti, když se oxfordský a cambridgeský systém vyššího školství stával, často s obtížemi, méně elitní klerikální školou pro vznešené anglikánské rodiny a více národní institucí zaměřující se na vzdělání střední třídy kvalifikovaných odborníků z různých vrstev nepřizpůsobujících se zvykům a doktrinálnímu náboženskému učení.

Ve své úvodní přednášce z roku 1868, v níž uváděl nový humanistický obor komparativní filologie na Oxfordu, Müller bystře poznamenal, že starověké anglické univerzity obvykle poskytovaly takové vzdělání, jaké impérium ‚očekávalo nebo požadovalo‘. „A Anglie nebo spíše angličtí rodiče, původem jak z vyšší, tak střední

¹²² Heyck, W. T. *The Transformations of Intellectual Life in Victorian England*. Croom Helm. London, 1982. s. 262. ISBN 0-7099-1206-4.

¹²³ Srovnaj Derber, Charler. Schwartz, A. William. *Power in the Highest Degree: Professionals and the Rise of a New Mandarin Order*. Oxford University Press. New York, Oxford. 1990. ISBN 9-876-8432-1.

¹²⁴ Yeo, R. Richard. *Victorian Britain : An Encyclopedia*. Hledané heslo „Science“. Vydavatel Sally Mitchell. Garland. New York, 1988. s. 695.

vrstvy neposílali své syny učit se čínštinu nebo studovat kornštinu. Neexistuje nabídka tam, kde není žádná poptávka a kvalifikovanou součástí na univerzitě pak nejsou skuteční zástupci vyššího vzdělávání a nezávislého výzkumu¹²⁵.

Univerzity prošly v sedmdesátých letech devatenáctého století několika významnými změnami¹²⁶. Univerzity musely reagovat na rostoucí tlak emancipující se společnosti, stále se zvětšující a vzdělané střední vrstvy a již nemohly být do sebe obráceným uzavřeným systémem. Tato nutnost větší otevřenosti světu se pak projevila jak v nabídce nových (zejména humanitních) oborů, tak i v prostupnosti „nelaiků“ do řad učitelského sboru. Univerzity moderní doby se pozvolna sekularizovaly a musely přijmout výzvu veřejnosti, aby nacházely odpovědi na otázky jim kladené.

Postupně se profesionalizovalo také postavení profesorů. Společenství univerzit již nesledovala své vlastní zájmy a prestiž. „Přestali se odlišovat představitelé univerzit od vyučujících okázalými vědeckými dekoracemi a s menší zdráhavostí začaly být do bakalářských systémů přidávány nové obory. Nadešel čas, kdy začaly být podporovány, finančně i politicky, nové třídy odborných vysokoškolských učitelů a členové rady univerzit byli více sekulární“¹²⁷.

Müller k tomuto procesu strukturálního přerodu britských univerzit přispěl svým návrhem na vytvoření výzkumu, který by vedli sami vysokoškolští studenti, jejichž práce by byla řádně organizována, a to podobně jako na *Institute of France* nebo v *Academy of Berlin*. Dotace na tento původní výzkum měly být poskytovány z fondů využívaných tehdy spíše pro oceňování členů vysokoškolské rady¹²⁸. Nově vznikající třída univerzitních profesorů a jejich zástupců měla být v souladu s tímto návrhem ustanovována vzhledem k jejich odborné erudici a na základě jejich sekulárních studijních úspěchů než podle do té doby obvyklých kritérií, jakými byl celibátní stav a postavení duchovního. Tito noví odborníci budou následovat jiné ‚linie studia‘ a věnují svou energii výzkumu, který ze své, již čistě sekulární a nikoliv duchovní, podstaty

¹²⁵ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. Dostupný v elektronické podobě na webové stránce [<http://www.gutenberg.org/files/30192/30192-h/chips1.html>], [citovaný dne 5.6.2011]. s. 4-5.

¹²⁶ V britském systému vyššího vzdělávání byla 70. léta 19. stol. zlomovým obdobím, kdy nejenže začaly překotně vznikat nové obory („humanitní vědy“), ale instituce samotné procházely zásadními strukturálními změnami; staly se „továrnami na vzdělání“ podle vzoru německých výzkumných univerzit. Jejich úkolem už nebyla „jen“ akumulace informací předávaných pouhým memorováním, ale analýza objektivní skutečnosti v duchu newtonovsko-karteziánské vědy. Byla více patrná snaha teoretizovat obor, *dělat* tzv. ‚vědu pro vědu‘ a nastolit významné postavení institucí a zvýšit význam osobní reputace.

¹²⁷ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 5-6.

¹²⁸ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 8-10.

nemohl být finančně soběstačný či přímo ziskový. Tato nová vrstva nezávislých badatelů by se měla věnovat samotnému ‚originálnímu bádání‘¹²⁹; badatelská odbornost tohoto druhu by nezahrnovala pouze překlady nebo nabytí učeného poznání jiných jazyků navíc k řečtině a latině, jako měl Müller odbornost v oblasti studií Rigvédy, ale, ve vyšším smyslu, by nutně zahrnovala schopnost analytického rozboru klasiků a pro ty, kteří nejsou příznivci přírodních věd, by znamenala ‚nebojácný‘ výzkum starověkých dějin lidstva a celoživotní zaměstnání filozofickými problémy. V neposlední řadě by se tyto učenci zabývali *skutečným* [zde Müller klade zvláštní důraz] studiem teologie nebo přesněji, *science of religion*¹³⁰. „Stále zde zbývá toho tolik prozkoumat, pečlivě projít, klasifikovat a zorganizovat“.

„Anglie dokázala“, oznamuje Müller, „že umí nejenom dobít, ale i vládnout“¹³¹. Anglie tak uskutečnila sen Alexandra, sňatek Východu a Západu a smazala základní podstatu národů světa, než tomu kdy bylo doposud“. „Ale“, říká Müller pro něho s typickým vystupňováním, „dobýt a vládnout je rozdílné od pochopit, že východní národy jsou zcela jiné“¹³². Zde je na místě připomenout, že Max Müller usiloval o propagaci potřeby globální jednoty všech náboženství a národů s vůdčím postavením Angličanů a Američanů: „Tyto dva veliké národy musí stát bok po boku ve splnění velkého úkolu vytvoření prvního společného svazu národů, význačného parlamentu světa, který bude upřednostňovat univerzální spojení lidstva před politickým přesvědčením, zemí nebo původem“¹³³.

Orientalisté měli být podle Müllera odvážní, všeobětující a těžce pracující ‚generálové‘, kteří se měli ukázat v boji za lidské porozumění a jednotu. Považoval je totiž za více svědomité, pracující efektivněji se smělostí a ve své práci dosahující větší progrese než duchovní, (kteří) byť s dobrými úmysly, (jsou) leč diletantští a amatérští učenci staré doby; odborně zdatní badatelé orientalisté zacházejí s ‚komparativním duchem‘ jasnozřivě napomáhajíc stvoření toho, co Müller nazýval ‚univerzálním splynutím lidstva‘. ‚Komparace‘ jakožto diskurzivní metodologie je, podle Müllera, „jistým

¹²⁹ Zde se pravděpodobně projevila Müllerova zkušenost z jeho vlastních studií (ve Francii a zpočátku i v Británii), kdy si vlastní existenci zajišťoval pomocí úmorného kolacionování textů *Rigvédy*.

¹³⁰ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. Dostupný v elektronické podobě na webové stránce [<http://www.gutenberg.org/files/30192/30192-h/chips1.html>], [citovaný dne 5.6.2011]. s. 6.

¹³¹ Müllerova formulace implikuje principy ‚vůle k moci‘, „nejstarší pravidlo *divide at impera*“. Více viz Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 41.

¹³² Müller, Max Friedrich. *Address to the Ninth Congress*. Committee of the Congress. London, 1893. s. 67. Přetisknuto v Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 317 a dále.

¹³³ *Ibidem*.

způsobem přímo propojena s kulturními, rétorickými (ve způsobu psaní a mluvení) a strukturálními změnami a symbolizuje druh buržoazní, imperialistické, byrokratizující a merkantilistické agendy v oblasti poznání¹³⁴. „Komparativní duch je vskutku vědeckým duchem doby“, bez rozpaků dodává Müller „ba dokonce, všech dob!“, „veškeré lidské poznání začíná s dvojicí nebo diádou¹³⁵, porozumění dvěma samostatným věcem jako jedné“¹³⁶.

Komparaci je v tomto kontextu možné rozumět jako způsobu klasifikace, kontroly a kolonizace ostatního světa. Na pozadí je vždy patrný temný vliv touhy - spojení osobních a institucionálních zájmů s cílem dosáhnout intelektuální návratnosti. Diskurzivní dějiny komparativní vědy náboženství světa, podobně jako ostatní vznikající humanitní vědy, vyšly jako obory z protestantských předpokladů, často z liberálně evangelické perspektivy, jakou byla i Müllerova romanticko-pietistická orientace, a zpravidla byly doprovázeny rituální blízkostí mezi těmito předpoklady spolu s buržoazní přeměnou akademických institucí. Změně poměrů na Oxfordu v letech po roce 1870 napomohlo několik významných faktorů. Jedním z nich byl zvyšující se nonkomformismus u badatelů (jakými například byli James Murray, který redigoval výtečný slovník *Oxford English Dictionary*¹³⁷, James Legge) a vznik sekularizovaných (ne-anglikánských) univerzit (jakými byly např. Mansfield a Manchester). Na změnu atmosféry ve vysokém školství měli také vliv liberální protestanté nebo anglikánští univerzitní profesori (jako například Benjamin Jowett). Postupně docházelo i k uklidnění různých sektářských neshod na Oxfordu. V akademických kruzích se zvyšoval počet vyučujících se sekulárním a spíše ‚agnostickým‘ myšlením, což později hrálo významnou roli ve studiu orientálních jazyků a v zařazení komparativního studia náboženství do přednáškových kurzů anglického vysokého školství¹³⁸. Jak uvádí Reynold, protestanté na Oxfordu měli zvláštní zálibu ve studiu orientálních jazyků. Příkladem jmenuje arabisty Macbridea a Gandella Davida Margolioutha; badatele syrštiny Payne Smitha; sinologa Jamese Leggea a sanskrtsku Monier Williamse. Zvláště významnou roli s ohledem na pořádání

¹³⁴ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 317-58.

¹³⁵ Rozuměj dvojice nebo pár.

¹³⁶ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. Dostupný v elektronické podobě na webové stránce [<http://www.gutenberg.org/files/30192/30192-h/chips1.html>], [citovaný dne 5.6.2011]. s. 327

¹³⁷ Více o slovníku na webové adrese [<http://www.oed.com/public/oedhistory>], [zdroj použitý dne 30.1.2011].

¹³⁸ Viz Reynolds, Stewart John. Packer, Innell James. *The Evangelicals at Oxford, 1735-1871*. s. 212. Marcham Manor Press. Oxford, 1975. s. 30-31.

úvodních přednášek na téma *comparative religions* hrál děkan na univerzitě v Mansfieldu, A. M. Fairbairn, člen kongregacionalistické církve. Oproti tomu, považovaný (univerzitní radou ne příliš podporovaný) Max Müller obor (*Comparative Science of Religions*), který pomohl výrazně prosadit a popularizovat, učil na Univerzitě v Oxfordu velmi zřídka (pokud vůbec kdy). Jednou z mála výjimek, kdy Max Müller přednášel o oboru *Comparative Science of Religions* v Oxfordu byla jeho předsednická řeč přednesená v raných devadesátých letech 19. století pro *Oxford Society of Historical Theology*¹³⁹.

Müller k reorganizaci Oxfordské univerzity přispěl nepřímo, ale přesto se jistě zapsal do dějin Oxfordské univerzity. K budování její větší slávy v nadcházejícím „moderním“ 20. století přispěl vlastním vědeckým bádáním a působením na její organizační struktury.

¹³⁹ Müller, Max Friedrich. *On the Proper Use of Holy Scriptures*. Předsednická řeč, výroční setkání *Oxford Society of Historical Theology*. Oxford, 23. 11. 1893 v *Abstracts of the Society of Historical Theology*. 1894. s. 5-26. Dostupné v elektronické podobě na [<http://www.jstor.org/pss/3176533>], citováno dne [30.1.2011].

2.0 FILOZOFIE V DÍLE FRIEDRICHA MAXE MÜLLERA

I přes svůj nesporný zájem o filozofii a obdiv k řadě velkých německých myslitelů této vědy se Müller v průběhu svého života stává jejím velkým kritikem. O svém rozhodnutí upustit od studia filozofie (v roce 1841) se Müller vyjádřil svým typickým způsobem¹⁴⁰, tj. se značnou dávkou sebevědomí, když napsal: „Zatímco bych snil o postu profesora filozofie na německé univerzitě, začal jsem mít pocit, že musím znát něco více zvláštního, něco, co žádný jiný filozof neví, a to mě přivedlo k myšlence učit se sanskrt, arabštinu a perštinu“¹⁴¹.

Největší díl pozornosti věnoval Müller sepětí filozofie a náboženství, kde striktně odlišoval studium náboženství (prováděné filozofy) od studia původu a dějin náboženství (prováděné historiky náboženství). „...záliba v generalizaci etablovala namísto [zkoumání] náboženství a jejich dějin [skutečnost], že začínáme slyšet o náboženství jako o věci, která je sama o sobě [sui generis]“ ... „filozofové zaujímají místo historiků a ujímají se [úlohy] přemýšlet o původu, nikoli konkrétního náboženství, ale o náboženství obecně“ ... „dějiny náboženství (plurál), tak byly vytěsněné a nahrazené historií náboženství (singulár); pouze bylo obtížné říct, kde toto náboženství, v obecném slova smyslu, bylo nalezeno“¹⁴². Müller byl přesvědčen, že historie (náboženství) by neměla být chápána jako teoretický evoluční proces, nýbrž jako soubor znaků jednotlivých tradic a škodlivý vliv filozofie na náboženství přičítal zejména Hegelovi a Schellingovi.

¹⁴⁰ Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0. s. 146-147.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 146.

¹⁴² Müller, Max Friedrich. *Science of Religion : A Retrospect, the Living Age*. Longmans Green. Londýn, 1898. s. 211 a 911. (*Předmluva k Chips from a German Workshop*).

2.1 ODEZVA NA UČENÍ G. W. HEGELA V DÍLE F. M. MÜLLERA

Prvně se Müller setkává s *hegelianismem* v době svých studií na univerzitě v Lipsku. To bylo v době, kdy, vyjádřeno jeho vlastními slovy, „*hegelianská* horečka dosahovala svého vrcholu“ ... „kdokoliv, kdo přišel z Berlína a začal tajuplně nebo nadšeně mluvit o (této) ideji a jejím vývoji prostřednictvím dialektického procesu, byl vyslechnut za tichého údivu [zúčastněných]“¹⁴³. Vskutku, v jistém smyslu, *hegelianismus* byl státní filozofií Pruska, podobně jako byl protestantismus státním náboženstvím, a tak dialektická filozofie Georga Wilhelma Hegela byla *sine qua non*¹⁴⁴ pro všechny filozofy, teology, právníky, umělce, vědce, et cetera.

Müller se nikdy nepřipojil k tehdy módnímu, byť jen krátkodobě populárnímu, myšlení Hegelově a jeho pochybnosti přitom pramenily ze dvou základních směrů. Za prvé to byl vliv jeho lipského profesora Christiana Weise, který i přesto, že Hegela obdivoval, nikdy neopomenul ve svých přednáškách poukázat na způsoby, jimiž Hegel mohl překrucovat historická fakta. „Nemohl jsem“, vzpomíná Müller ve své pozdější *Autobiografii*, „přijmout odpověď od svých *hegelianismem* ovlivněných přátel, *Tant pis pour les faits*¹⁴⁵, a stále více jsem pociťoval starý antagonismus mezi tím, co by mělo být a tím, co je, mezi racionálností idejí a racionálností faktů“¹⁴⁶.

Müller odmítal zejména Hegelovo použití jeho filozofie dějin na historii náboženství. Vadilo mu Hegelovo propojení logiky a dějin: „Nemohu připustit, že dějiny náboženství, a také dějiny filozofie, jak je známe od dob Thalese až ke Kantovi, skutečně plynuly společně s jeho *logikou*, ukazující, jak hlavní myšlenky lidské mysli jsou rozpracovány v *logice* a našly po sobě jdoucí vyjádření v dějinách a ve vývoji filozofických škol v té podobě, v jaké je známe dnes“¹⁴⁷.

Müller nerozporoval Hegelovo logické myšlení a schopnost uvažování, pouze mu vadilo jeho zacházení s fakty: „Co jsem nemohl nalézt [v Hegelově *Philosophy of Religion*] bylo to, co Hegel vyjádřil jako nutnost ve vývoji náboženského myšlení, avšak která byla zcela vzdálená od skutečného vývoje, jenž jsem pozoroval v některých ‚*sacred books*‘ těchto náboženství. To naprosto otráslou mou důvěrou v korektnost

¹⁴³ Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0. s. 130.

¹⁴⁴ Rozuměj *nutností, bez které nelze...*

¹⁴⁵ Rozuměj *tolikero horší pro ta fakta...*

¹⁴⁶ Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0. s. 146-136.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 141.

Hegelových zásadních principů více, než cokoli jiného¹⁴⁸. Přednášky Christiana Weisse, které Müller nazval „protestem dějinného svědomí proti nárokům idejí“, zcela potlačily v Müllerovi nadšení pro Hegela. Müller došel k závěru, že Hegel „sešel na scestí kvůli svým nedokonalým znalostem faktů a odhalil to, co tam nebylo, avšak bytostně cítil, že tam *mělo být*“¹⁴⁹.

V podobném duchu se později Müller pustil do filozofického sporu, ve kterém neústupně požadoval držet se faktů, „která nepodlehnou svrchované kontrole idejí“¹⁵⁰. Jasně rozpoznal „jak formální pravdivost, tak nepravdivost pramenů Hegelovy filozofie“¹⁵¹. Na podobné argumentační základně spočívaly i jeho výhrady proti Schillerovi, Kantovi, Fichtemu, Schleiermacherovi, Comtemu a Feuerbachovi. Je nutné poznamenat, že k dosažení svého, a k rozbití jejich teorií, věnoval Müller ve svých *Lectures on the Science of Religions*¹⁵² sedm stran.

Primárně šlo Müllerovi o to, že tito myslitelé předložili z hlediska filozofických principů různé definice náboženství, které si vzájemně odporovaly, byť každá z nich byla vnitřně koherentní. Müller shrnuje a ukazuje tyto rozpory, když říká „podle Kanta je náboženství morálkou. To znamená, že posuzujeme všechny naše morální povinnosti jako příkazy, které, jak se domnívá [Kant], konstituují náboženství“¹⁵³; „zatímco Fichte zastává opačný názor“, když říká, že „náboženství není nikdy účelné, a nikdy nebylo zamýšleno k ovlivnění našeho života...náboženství je vědomí“¹⁵⁴. Oproti tomu Schleiermacher tvrdí, že „náboženství spočívá v našem vědomí absolutní závislosti na něčem, co, ač nás ovlivňuje, nemůžeme zpětně ovlivnit“¹⁵⁵ a podle Hegela, „je nebo by mělo být dokonalou svobodou“¹⁵⁶. Další kontroverzi spatřoval Müller u Comta hlásajícího svá závazná pravidla náboženství humanity. Tím, že popisoval (Feuerbach)

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 142.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 135.

¹⁵⁰ Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment*. Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0. s. 135.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 136.

¹⁵² Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Science of Religion*. Druhá přednáška ze dne 26.2.1870, publikovaná roku 1873. Viz Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011]. s. 14-21.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 14.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 15.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 19.

¹⁵⁶ *Ibidem*, s. 20.

náboženství jako touhu uspokojit lidský egoismus „vypustil mystické glorioly, které u Comta ještě zbyly“¹⁵⁷, uzavírá Müller.

Müller kritizoval hlavní filozofické myšlenkové proudy své doby pro jejich nedostatečné užití studia náboženství. Za hlavní rozpory označil jak popis samotného předmětu bádání, tak zejména jejich snahu o vymezení ideálního náboženství a rozporuplné názory na hodnocení náboženské víry a praxe napříč dějinami. Müller namítal, že je „nemožné vytvořit definici náboženství, která by mohla být aplikovatelná na všechno to, co kdy bylo nazýváno náboženstvím“¹⁵⁸.

Dále Müllera od hegelianství odvedly přednášky profesora Moritze Wilhelma Drobische (1802-1896), který vyučoval filozofii podle Johanna Friedricha Herbart (1776 - 1841). Müller si osvojil Hebartovu metodu rozboru pomocí „konceptce objasnění“, kterou J. F. Herbart aplikoval v psychologii, a pedagogické postupy významného švýcarského pedagoga Johanna Heinricha Pestalozziho (1746 – 1827), a ty pak použil k vlastním partikulárním závěrům při studiu jazyka.

Třebaže Müller nepodal žádné systematické vysvětlení Herbartova díla, ani nezmiňuje žádné konkrétní aspekty Herbartovy filozofie, které ho ovlivnily, choval k němu vždy bezmezný obdiv. „Herbart zastával názor, že filozofie si sama pro sebe neklade žádné zvláštní cíle. Spíše je univerzálním pohledem, který vrhá prostřednictvím reflexe světlo na jakýkoliv předmět, ať přítomný či existující v podobě momentů v historickém vývoji. Filozofie je tak určitou a konkrétní dějinnou představou, jenž zároveň nabízí nekonečnou škálu vysvětlení, nevázanou na žádnou zvláštní oblast. Filozofie sestává z rozpracování pojetí [konceptů] (*Bereitung der Begriffe*), objasňováním jejich vývoje a jejich sledování, až k jejich původu.

Herbart se domníval, že zakoušení světa a pokusy o jeho konečné vysvětlení, umožnily vzniknout řadě myšlenek, které se ukázaly rozporuplné a nepřístupné kritické analýze. Potřeba dát řád zcela protichůdným představám podnítila vznik oddělených oborů všeobecné metafyziky (ontologie) a aplikované metafyziky (psychologie, přírodní vědy, kosmologie a přirozené teologie¹⁵⁹). Původní nahlížení zkušenosti se světem bylo ztraceno v průběhu vývoje, ale nyní se stalo znovu dosažitelným v rámci pečlivého

¹⁵⁷ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Science of Religion*. Druhá přednáška ze dne 26.2.1870, publikovaná roku 1873. Viz Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011]. s. 20.

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 21.

¹⁵⁹ Rozuměj *dokazování boží existence pomocí rozumu*.

rozvedení konceptů s pomocí těchto samostatných metafyzických diskurzů. V podobném tónu Müller usiloval o přispění filozofii bádáním v minulosti po těch činnostech, které by reflektovaly myšlení člověka, jeho jazyk, chápání a víru¹⁶⁰.

Výrazným rysem je u Müllera úzká provázanost dějin a filologie. Ty jsou pro něho komplementárními částmi jeho úsilí vysledovat způsob, jakým se věci staly takovými, jaké jsou, a spolu, jak bude dále patrné, tyto utvářely základní stavební kameny jeho vlastní teorie o náboženství; Müller si zvolil interpretaci prostřednictvím historického objasnění náboženského, spíše než filozofického, jazyka: „Náboženství je něco, co již pominulo a stále probíhá skrz dějinný vývoj, a vše co můžeme udělat, je sledovat jej k jeho původu a od něho se pokusit [náboženství] pochopit prostřednictvím historického vývoje“¹⁶¹. Právě tak, jako Herbart navrhuje, že bezprostřední zakoušení světa vzbuzuje vzájemně si odporující myšlení, které má za následek postupný vznik oborů méně úměrných počátečnímu nahlížení univerza. K výše uvedenému je vhodné ještě doplnit Müllerovo prohlášení, že: „pokud budeme pozorně naslouchat, uslyšíme ve všech náboženstvích trýzeň duše v zápasu o uchopení neuchopitelného, vyřknutí nevyslovitelného, prahnutí po nekonečnu, po lásce boží“¹⁶².

Důvod k nespokojenosti se soudobým filozofickým myšlením, který dával Müller hlasitě najevo, byl takový, že myslitelé nechávali bez povšimnutí zásadní otázku, týkající se samotné existence náboženských jazyků: „z jakého důvodu neusilujeme vytvořit jazyk, který by vyjádřil myšlení, jenž přesahuje, jak smysl, tak rozum?“. Skutečnou filozofickou otázkou pro Müllera není, „jak by mělo být náboženství zřetelně vymezeno“, ale „proč věříme, že jsme, nebo si představujeme, že jsme, uvědomující si věci [entity], které nemůžeme uchopit ani s pomocí našich smyslů, ani prostřednictvím našeho rozumu – otázka, po které, jak by se zdálo, je více přirozené se ptát, než po jakékoli jiné, nicméně, kterou zřídka kdy obdržíme, a to dokonce i od největších filozofů, jejichž pozornost by si plně zasloužila“¹⁶³.

U Müllera je touha nahlížet nekonečno nejjasnějším projevem náboženského myšlení člověka, které je možné prostřednictvím jazyka poznávat v historii náboženských způsobů vyjadřování. S přesvědčením, že člověk stál vždy tváří v tvář

¹⁶⁰ Voigt, H. Johannes. *Max Müllers : The Man and His Ideas*. Calcutta, 1967. s. 24.

¹⁶¹ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Science of Religion*. Druhá přednáška ze dne 26.2.1870, publikovaná roku 1873. Viz Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011]. s. 21.

¹⁶² *Ibidem*, s. 23.

¹⁶³ *Ibidem*, s. 20.

tomuto nekonečnu od prvotního rozbřesku vědomí se Müller usilovně zabýval historií „...aby zjistil z jejích náboženských análů, jakými způsoby se smrtelná mysl pokoušela pronikat ještě více a dále do tohoto nekonečna a jak získávala nové aspekty nekonečna a pozvedla tak jeho neprobádané vnímání do více srozumitelnějších intuitivních poznání a „jednoznačnějších názvů“¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Science of Religion*. Druhá přednáška ze dne 26.2.1870, publikovaná roku 1873. Viz Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011]. s. 48.

2.2 REFLEXE FILOZOFIE IMANUELA KANTA V NÁZORECH F. M. MÜLLERA

Müllerovo odmítavé stanovisko a obecná nedůvěra k idealizujícím teoriím vyplývala z jeho obezřetné povahy, sebekázně a sklonům k umírněnosti, které aplikoval při studiu historických a filologických faktů.

Dříve, než bude možné přistoupit k představení tvůrčího díla Friedricha Maxe Müllera, je třeba představit jeho myšlení skrze reflexi filozofie Imanuela Kanta.

V roce 1881 vedlo Maxe Müllera přesvědčení, že v anglickém jazyce neexistuje odpovídající překlad Kantova díla *Critique of Pure Reason*¹⁶⁵ k rozhodnutí převzít na svá bedra těžký úkol vlastního překladu uvedeného díla. Dlouhé úvahy a promyšlení tohoto kroku Müllera utvrdily v tom, že se jedná o podnik nanejvýš významný.

Ve své ‚předmluvě překladatele‘, vypracované k tomuto dílu, se Müller rozhodl, že bude reagovat na námitky těch svých přátel, kteří se domnívali, že by svůj čas a sílu měl věnovat spíše vlastní tvůrčí práci, než pouhému překladu. Müller tehdy prohlásil: „Kantovo dílo, *Critique of Pure Reason*, mi bylo po celý život ustavičným společníkem. Přivedlo mě k zoufalství, když jsem se ho, jako pouhý student, pokusil prvně číst. V průběhu dnů trávených na univerzitě v Lipsku jsem na něm důkladně pracoval pod vedením Weisse, Lotze a Drobische, a tak vznikly mé první filozofické literární pokusy ... jednalo se o eseje věnované tématu Kantovy *Critique* ... Jakýkoliv záměr nebo metoda, kterou naleznete v díle mého života, vznikly v důsledku toho, že jsem začal život s Kantem“¹⁶⁶.

Müller cítil vnitřní spřízněnost Kantovy *Critique* s jeho *Rigvédami*. Kant v něm vyvolával pocit, že filozoficky vyjádřil to, co *Rigvédy* vyjadřovaly mytologicky; jedno z děl symbolizovalo dospělost, druhé dětství árijského smýšlení: „Propojení idejí a přemítání celého období dějin árijského světa má svojí prvotní klenbu ve *Védách* a poslední v Kantově *Critique*“¹⁶⁷.

Müller se na sedmdesáti dvou stranách předmluvy ke *Critique* zabývá téměř výhradně restaurací původního textu, a jakkoliv byl jeho obdiv ke Kantovu dílu zjevný, Müller konkrétně neobjasnil proč v něm tato kniha zanechala tak hluboký dojem. Zpočátku Müller zamýšlel vypracovat kritické zhodnocení Kantova díla spolu s jeho

¹⁶⁵ Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Dva svazky. Londýn, 1881. New York, 1886.

¹⁶⁶ *Ibidem*, ‚translator’s preface‘, s. xxxiv.

¹⁶⁷ *Ibidem*, ‚translator’s preface‘, s. lxxvii.

etymologií, ale uznal, že na tento úkol nestačí¹⁶⁸. Ustoupil proto Ludwigu Noiré, který vypracoval historický úvod (ke *Critique*), v němž se nepřímo objevuje Müllerův filozofický náhled na studium náboženského jazyka¹⁶⁹: „Filozofie začíná v okamžiku, kdy lidé prvně začali ze zvědavosti rozmýšlet o sobě samých a o světě, který je obklopoval; proto začíná v podobě jednoduchého náboženství, jež se objevuje jako nejranější a nejvíce přirozený výklad univerza, avšak imaginativní jazyk mytologie již přestává stačit k jejich uspokojení. Netuší, že to je jejich vlastní rozum, který je nutí hledat nová vysvětlení“¹⁷⁰.

Jak již bylo řečeno, Müller se jako obvykle zmiňuje o Kantovi se sympatiemi, nicméně neurčitě. Lze se však domnívat, že oceňuje u Kanta tu část jeho filozofie, která „může nesporně vést k většímu užtku v(e studiu) mýtů: „Kantův důraz na umění je jistým druhem sjednaného řešení k urovnání problémů lidské duality ... přistupuje k mýtu jako ke konečnému vzoru (paradigmatu) smýšleného modu pro uspokojení dualit a dosažení jejich souladu“¹⁷¹. Müller používá a chápe Kanta idiosynkraticky. Stručně vyjadřuje podstatu Kantovy filozofie slovním spojením: „bez zkušenosti není možná, nemůže být výsledkem zkušenosti, ačkoliv nesmí být nikdy aplikovaná mimo meze možné zkušenosti“¹⁷².

S tímto zřetelem a spolu s užitím Herbartovy analýzy, usiloval Müller o přezkoumání náboženských způsobů vyjadřování, oddělených od jejich historických konotací, a pokusil se nalézt „prostředky vedoucí k souladu protichůdných zájmových skupin, což by pro rozum (*reason*) znamenalo dostatečnou satisfakci“¹⁷³. Tímto způsobem Müller postuloval existenci náboženské vlohy, která je vždy schopna

¹⁶⁸ Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Dva svazky. Londýn, 1881. New York, 1886. ‚Translator’s preface‘, s. xix.

¹⁶⁹ Více o této problematice, viz Ludwig Noiré: *The Origin and Philosophy of Language*. 1891. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://ia600402.us.archive.org/0/items/cu31924026445704/cu31924026445704.pdf>], [citováno dne 6.3.2011].

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. 3.

¹⁷¹ Burton, Feldman. Richardson, D. Robert. *The Rise of Modern Mythology, 1680 – 1860*. Bloomington. Indiana, 1972. s. 302. Dostupná rovněž na webových stránkách: [http://books.google.cz/books?id=ZxNg_7gZwygC&printsec=frontcover&dq=Burton+Feldman+and+Robert+Richardson&source=bl&ots=EeWlz7ila4&sig=Bbg8aTMvhFL2Ly5TMOUEU9KxfpM&hl=cs&ei=N7lzTaOdMoqr8AON8aivCA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&sqi=2&ved=0CBcQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false], [citovaných dne 6.3.2011].

¹⁷² Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Dva svazky. Londýn, 1881. New York, 1886. ‚Translator’s preface‘, s. xxvi.

¹⁷³ Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Dva svazky. Londýn, 1881. New York, 1886. ‚Translator’s preface‘, s. xxxvii.

zakoušet povahu [entit] náboženským způsobem – tj., prostřednictvím schopnosti uvědomovat si nekonečno.

Izolované náboženské výpovědi ukazují mnohotvárnost obecné pravdy a mohou být považovány za specifické druhy díky tomu, že jsou schopny projevit svou vnitřní jednotu náboženské výpovědi. „První věcí, která musí být vysvětlena, je metoda, pomocí níž pojmáme druh nebo celek, a pouze adekvátní explanace tohoto způsobu je tím, co Kant nazývá svou mimozkušenostní dedukcí¹⁷⁴, ta je důkazem, bez ní by byla samotná zkušenost neuskutečnitelná; a z toho důvodu, nakolik myšlenka (představa) abstrahuje od zkušenosti, to je *sine qua non* zkušenost samotná“¹⁷⁵. Müller dále pokračoval výkladem náboženské schopnosti, kterou považoval za nutný předpoklad, *conditio sine qua non*, pro získání zkušenosti nekonečna. Tato schopnost je podle něho teoreticky možnou podmínkou nebo jinak schopností vědomí uchopovat nekonečno. Müller tuto podmínku nazýval ‚not-yet‘ a shledával, že její bytí a dějinný vývoj může být názorně předveden provedením analýzy náboženských názvů. Jelikož Müller spatřoval spřízněnost mezi *Rigvédami* a Kantovým dílem, nazval proto svou analýzu *a Critique of Pure Language*.

Rigvédy a Kant představují pro Müllera dva protiklady ve vývoji náboženské vlohy. „Ve *Védách* vidíme, jakým způsobem se Bůh¹⁷⁶ zjevuje v ohni a zemětřesení, a v prudkém a silném větru, jenž rozerve horu. V Kantově *Critique* je Bůh poznatelný jako tichý slabý hlas – kategorický imperativ – takové to „*Já bych měl*“ – které nás příroda neumí a nemůže naučit“¹⁷⁷. Podobně jako *Rigvédy* ve své době, Kant vyděluje jisté sporné otázky, jejichž vyřešení činí život snesitelnějším¹⁷⁸. Zmíněné sporné otázky jsou tvořeny rozumem a „jak Kant sám tak často připomíná ... to, co rozum ‚*vyvolat*‘, je rozum schopen ‚*odvolat*‘¹⁷⁹. Müller nahlíží Kantova filozofická dilemata ve stejných termínech, v nichž čelí problematice náboženského jazyka ve *Védách*: Kantovy problémy „ve skutečnosti představuje filozofie mytologie, konkrétněji, vliv *umírajícího nebo mrtvého jazyka* na existující (živé) myšlení jednotlivých, po sobě jdoucích,

¹⁷⁴ Z anglického originálu *transcendental deduction*.

¹⁷⁵ Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Dva svazky. Londýn, 1881. New York, 1886. ‚Translator’s preface‘, s. xxxiv.

¹⁷⁶ Zde z anglického originálu *the Divine*, jenž se běžně překládá jako Bůh s velkým počátečním písmenem.

¹⁷⁷ Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Dva svazky. Londýn, 1881. New York, 1886. ‚Translator’s preface‘, s. lxí.

¹⁷⁸ *Ibidem*, ‚translator’s preface‘, s. xxviii.

¹⁷⁹ *Ibidem*, ‚translator’s preface‘, s. xxviii.

epoch“¹⁸⁰. Müller se domníval, že jeho *Critique of language* v kantovském duchu „v době, která našla klíč ke starověké náboženské mytologii, nám ukáže, kde hledat klíč k odemknutí mytologie čistého rozumu“¹⁸¹.

Kant byl pro Müllera východiskem k jeho bádání i chápání studia náboženství, mytologie a filozofie a Müller ve svých závěrech, snad nevědomky, dospíval k přesvědčení, že jsou ve shodě s Kantovou filozofií. Svůj postoj objasňuje slovy: „Jednou provždy jsem se od Kanta naučil, co je pro člověka poznatelné a co nikoliv; mé životní záměry byly prosté, konkrétně naučit se do takové míry, do níž to bude možné, literaturu, zvyklosti (tradice) a jazyk; jak jen člověk mohl začít věřit, že by se mohl naučit (poznat) o tolik víc, než kdy vůbec může poznat v náboženství, mytologii a ve filozofii?“¹⁸².

Odpověď na tuto otázku Müller nachází ve formulaci svého proslulého kontinua *„jasně hmatatelných“*¹⁸³ (*tangible objects*) [zcela jasných], *hmatatelných* (*semi-tangible objects*) [ještě poznatelných] a *nehmatatelných* (*intangible objects*) [neurčitých/nepoznatelných] předmětů. O *„jasně hmatatelných“* předmětech, jako jsou kameny, kosti, drobné plody, kmeny stromů se Müller domnívá, že ačkoliv s nimi můžeme manipulovat, nejsme oprávněni se domnívat, že se nachází za nimi cokoli dalšího, našimi smysly nepostižitelného. Dále Müller dovozuje, že *hmatatelné* objekty, jako jsou například stromy, hory, řeky nebo země si můžeme pouze prohlížet, někdy se jich můžeme i dotknout, nicméně je nikdy nemůžeme zcela postihnout našimi smysly; strom má skryté kořeny, hora je příliš rozměrná, atp. Za věci nehmatatelné Müller označil nebe, hvězdy, slunce, které považoval za nedosažitelné, nehmatatelné a tudíž nás vedoucí k pocitu nekonečna.

V tomto pojetí se projevil Müllerovy sklony k romantizmu a jeho láska k přírodě, které zcela převládly nad jinými, racionálnějšími konstrukcemi. Müller své pojetí nekonečna vtělil do slov vpravdě básnických: „Když z některého z vysoko položených horských vrcholů pozorujeme krajinu tak daleko, jak jen oko dohlédne a spatřujeme mračna, nebe, zapadající slunce a vycházející hvězdy, děje se tak nikoliv prostřednictvím nějakého procesu vědomého uvažování, díky němuž docházíme k závěru, že je zde něco, co existuje za nebesy, na druhé straně slunce, mimo hvězdy.

¹⁸⁰ Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Dva svazky. Londýn, 1881. New York, 1886. „Translator’s preface“, s. xxviii.

¹⁸¹ *Ibidem*.

¹⁸² *Ibidem*, „Translator’s preface“, s. xxxiv.

¹⁸³ Z anglického originálu „*tangible, semi-tangible and intangible objects*“.

Vskutku může být řečeno, že jsme doopravdy přišli do smyslového kontaktu s něčím (výjimečným) vidíme to a cítíme to. V pocíťování hranice si nemůžeme pomoci neuvědomovat si také to, co je za touto hranicí; nacházíme se ve skutečné přítomnosti viditelného nekonečna¹⁸⁴.

Zde je zřetelně patrné, jakým směrem Müller pokračuje. Všechny příklady, které udává, aby vysvětlil své pojmy *jasně hmatatelných (tangible)*, *matatelných (semi-tangible)* a *neuchopitelných (intangible)* předmětů se týkají fenoménů ze světa přírody. I když Müller připouští, že nekonečno sebe samo nevyjevuje jen v přírodních fenoménech, ale také v lidském zacházení se svými zesnulými předky (podstata toho, co Müller nazývá antropologické náboženství) a ve způsobu, jakým se člověk obrací do svého nitra (podstata psychologického náboženství), aby do sebe nahlédl, klade hlavní důraz na přírodní, fyzické jevy, které jsou bez pochyby nejprapůvodnějším a nejbohatším zdrojem mytologických a náboženských představ¹⁸⁵.

U Müllera veškeré poznání musí začínat smysly, ale na smysly se neomezuje: „ty [smysly] nám teprve poskytnou první náznak nekonečna, které, ze své podstaty, je za hranicí smyslů. Zásadně důležitým momentem v tomto prvotním poznávacím procesu je element pocitu – nábožensko-estetická emoce – jenž v podstatě přemostí propast mezi jevem a ‚věcí samou o sobě‘ [bytností věci]. Pro Müllera neexistuje konečné vnímání bez doprovázející ‚předtuchy nekonečna‘¹⁸⁶.

Müller se přesto domnívá, že filozofický status¹⁸⁷ nekonečna je neudržitelný a není možné, aby byl nadále ustavený na kantovských základech: „Každý začíná s tím, co zůstalo [z *hlediska úrovně poznání*] v jeho době, jmenovitě, nevyvratitelná jistota morální pravdy zakotvená v nepochybnosti existence boha, to je nyní uzavřené“¹⁸⁸. Svým tvrzením, kterým ‚postupuje za Kanta‘, Müller tvrdí, že pouze zjevení vyžaduje důkaz existence nekonečna a náboženská schopnost ho nahlížet, je smyslovým vnímáním pod zorným úhlem v kontextu historického vývoje¹⁸⁹. Ideu nekonečna nenacházíme tak v předpřipraveném, již hotovém, stavu v lidské mysli na úsvitu dějin, ale v podobě zárodku, ve stavu „not-yet“, kde tato myšlenka „zůstává skrytá

¹⁸⁴ Müller, Max Friedrich. *Natural Religion*. Gifford Lectures, I. s. 153-154.

¹⁸⁵ Müller, Max Friedrich. *Natural Religion*. Gifford Lectures, I. s. 153-154.

¹⁸⁶ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, 1878. s. 45.

¹⁸⁷ Rozuměj *relativní pozice nebo postavení věci v partikulárním čase*.

¹⁸⁸ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, 1878. s. 31.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 32.

v nejranějších senzualních percepcích¹⁹⁰. Právě tak, jako se rozum rozvíjel prostřednictvím kontaktu se vším konečným [s předměty] v říši smyslů, tak se, podle Müllera, víra vyvíjela z toho, co se jeví od samotného počátku jako nekonečné našemu smyslovému vnímání¹⁹¹.

S Kantovým postulátem, že „mimosmyslové objekty nejsou pro nás předmětem teoretického poznání“¹⁹², Müller souhlasil, nicméně na toto téma řekl, že ačkoliv není teoreticky poznatelné vše mimosmyslové (*nekonečno*), v oblasti rozumové vloh (což Müller předpokládal) můžeme dojít ke schopnosti vnímat nebo rozlišit (*Aistheton*) nekonečno náboženskou vlohou. Nepřetržitý kontakt vnímajících bytostí s nekonečnem je právě tím jediným patřičným prostředkem, pomocí něhož lze nekonečno později ustanovit jako koncept (myšlenku); žádná rozumová myšlenka není možná bez předchozího smyslového vnímání¹⁹³.

Müller tvrdí, že v teoretizování nedochází k rozporu mezi jeho myšlením a myšlením Kanta, případně, pokud by se od něho lišil, „je to pouze v tom, že šel dále za rámec Kantova myšlení ... spolu s Kantem prohlašuje, že mimosmyslové objekty nebo nekonečno by mohly být pouhé *Nooumenon*, nikoli *Phainomenon*. „Zastávám názor“, říká Müller, „že před tím, než nastane *Nooumenon*, předchází *Aistheton*“¹⁹⁴, nikoli *Phainomenon*“¹⁹⁵.

Představením třetího modu percepcce (*Aistheton*) Müller doufal, že bude schopen prokázat existenci třetí vlohly náboženského smyslu, díky níž je možné nahlížet nekonečno, a to společně se dvěma duševními způsobnostmi (rozum a smyslové vjemy), které udržují kontakt s konečnými objekty. Jinými slovy, pro Müllera, „náboženství je duševní schopností, jež, nezávisle, ba dokonce, navzdory smyslovému vnímání a rozumu, zprostředkovává člověku uchopení nekonečna pod různými jmény a prostřednictvím proměnlivých vnějších vzezření“¹⁹⁶.

Jakkoliv se Müllerův přístup k filozofii může z dnešního pohledu jevit jako idealistický až pošetilý, řada Müllerových současníků se domnívala, že „postoupení za Kanta“ (ve zkoumání nekonečna) je odvážným krokem. Müllerův přínos

¹⁹⁰ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, 1878. s. 32.

¹⁹¹ *Ibidem*, s. 32.

¹⁹² *Ibidem*, s. 47.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 47.

¹⁹⁴ Rozuměj *perceptivní poznání*.

¹⁹⁵ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, 1878. s. 47.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 23.

k filozofickému teoretizování lze tak spatřovat především ve zkoumání role přírody v náboženství (zejména solární fenomén) a z toho vyplývajícího významu jazyka v procesu pojmenovávání jednotlivých skupin předmětů.

3.0 MYŠLENÍ A TEORETIZOVÁNÍ V DÍLE FRIEDRICHA MAXE MÜLLERA

Podobně jako všichni velcí iniciátoři nových oborů bádání, Max Müller nejen reflektoval díla svých předchůdců, ale také se od nich dost vzdálil. Ke správnému porozumění Müllerova myšlení je důležité umístit jeho život a dílo oproti intelektuálnímu a kulturnímu pozadí té doby. Toto zakotvení do širšího rámce Evropy devatenáctého století, které formovaly ideje racionalizmu a romantizmu, se tak soustředí zejména na otázky spjaté s Müllerovým studiem náboženství. Podrobnější a ucelenější náhled dějinného vývoje v západní Evropě je dobře zachycen v řadě jiných publikací¹⁹⁷.

Rozvažování o původech nejranějších forem náboženství bylo racionálním zvykem, který lze vysledovat až do antiky. V osmnáctém století kolonizování a zkoumání Ameriky, Afriky a Asie znamenalo rozšíření obzorů západních myslitelů do té míry, že je vedlo ke srovnávání a vytváření řady nových hypotéz. Četné dobové diskuze o náboženství ukazují snahy o propojení nově získaných faktů o ‚primitivních‘ amerických, afrických či asijských etnikách v porovnání s klasickými náboženskými tradicemi starověkého Řecka a Říma. Zde je třeba připomenout, že samotná judeo-křesťanská tradice byla z tohoto nově budovaného konceptu hierarchizovaného systému náboženství zčásti úmyslně vynechána.

Jedním z představitelů výše uvedeného trendu nové systematizace náboženství byl kněz Jean Lafitau, který působil jako misionář v Kanadě. Ve svém díle *Moeurs des sauvages américains comparés au moeurs des premiers temps*¹⁹⁸ publikovaném v roce 1724 dospívá k paralele mezi starověkými mystérii a přesvědčením (rozuměj *vírou*) severoamerických indiánů. Lafitau se domníval, že studium tzv. primitivních náboženství mu pomůže v pochopení náboženství ‚antických‘; že studium jednoho doplňuje studium druhého: „Připouštím, že pokud mi antičtí autoři poskytlí nějaké porozumění, které by podpořilo některé ze zdařilých hypotéz týkajících se divochů,

¹⁹⁷ Pro příklad, viz Vries, de Jan. *Perspectives in the History of Religions*. Překlad Kees W. Bolle. University of California Press. Berkely, 1967. s. 254. ISBN 0-520-03300-0.

¹⁹⁸ Dostupná v elektronické podobě na webové adrese:

[http://books.google.cz/books?id=CzoVAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=Moeurs+des+sauvages+am%C3%A9ricains+compar%C3%A9s+au+moeurs+des+premiers+temps&source=bl&ots=v5eWQjs8Oa&sig=kwlAogxpWveKYkkRWmeSDKYtrqU&hl=cs&ei=PxBgTY6IBMHCswa37sm1CA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=9&sqi=2&ved=0CGMQ6AEwCA#v=onepage&q&f=false], [citováno dne 19.2.2011].

zvyky divochů mi pomohly snáze porozumět a vysvětlit mnoho věcí, které jsem našel u antických autorů¹⁹⁹.

Jiný francouz, Charles De Brosses, předseda *L'Académie française* a proslulý korespondent s Voltairem, zašel ve svém uvažování o paralelách náboženských systémů ještě dále. V roce 1760 publikoval (anonymně) svou studii o západní Africe a jiných náboženstvích nazvanou *Du culte des dieux fétiches ou parallèle de l'ancienne religion de l'Égypte avec la religion actuelle de Nigritie*²⁰⁰. V tomto díle jako první navrhuje vytvoření komplexního systému, jak bádát o náboženství člověka, a to prostřednictvím studia člověka samého. Inspirován Davidem Humeem, který byl sám autorem knihy *The Natural History of Religion*²⁰¹, v níž pojednával o polyteizmu jako primitivní formě náboženské víry, De Brosses prohlásil: „Není nemožné [studovat náboženství], jen je nutné zaměřit se na člověka samého, toho je nutné studovat; není otázkou představovat si to, co mohl nebo měl učinit, ale to, co on dělá“²⁰².

Pomocí navržené metodologie se následně pokoušel ukázat, jak všechny národy, z nichž nicméně vyloučil – pod tlakem akademie – vyvolený národ Hebrejců, prošly ve svém náboženském vývoji skrze stádium ‚fetišismu‘, po němž následovala stádia polyteizmu a monoteizmu. Některé národy, podle De Brosse, například divoši západní Afriky, nedosáhly plného rozvoje, ale zůstaly ve stádiu fetišismu.

De Brosses tímto ustanovil dva teoretické předpoklady, od nichž se studenti náboženství později nemohli snadno oprostít. Těmito předpoklady byla existence jednotného schématu evolučního vývoje, který byl aplikovatelný na ‚náboženství‘

¹⁹⁹ Boullaye, la de Pinard. *L'étude comparée des religions*. 2 Svazky. Paříž, 1922–1925. Svazek I., s. 181. Dostupná v elektronické podobě na webové adrese: [<http://ia700209.us.archive.org/18/items/ltudecompare01pina/ltudecompare01pina.pdf>], [citováno dne 19.2.2011].

²⁰⁰ Brosses, de Charles. *Du culte des dieux fétiches ou parallèle de l'ancienne religion de l'Égypte avec la religion actuelle de Nigritie*. 1760. Dostupná v elektronické podobě na webové adrese: [http://books.google.cz/books?id=Sz8GAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=Du+culte+des+dieux+f%C3%A9tiches+ou+parall%C3%A9le+de+l%27ancienne+religion+de+l%27%C3%A9gypte+avec+la+religion+actuelle+de+Nigritie&source=bl&ots=AA1ikY377Q&sig=d9tfI004itnIjzDkWIIE4khYTs&hl=cs&ei=I-FgTaWPAsGLswbm64GgCg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBcQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false], [citováno dne 20.2.2011].

²⁰¹ Hume, David. *The Natural History of Religion*. Dostupná v elektronické podobě na webové adrese: [http://books.google.cz/books?id=MdtZjZUHSvkC&printsec=frontcover&dq=The+Natural+History+of+Religion&source=bl&ots=QErAQmO5DA&sig=wmKPIgHo8eZPQBWMGExzQHeXvhY&hl=cs&ei=G-NgTbL6K8eOswbm1qS2CA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=6&ved=0CEkQ6AEwBQ#v=onepage&q&f=false], [citováno dne 20.2.2011].

²⁰² Brosses, de Charles. *Du culte des dieux fétiches ou parallèle de l'ancienne religion de l'Égypte avec la religion actuelle de Nigritie*. s. 216.

obecně, a za druhé studium současných ‚primitivních‘ kultur může být pokládáno za klíčové při porozumění náboženskému životu raného člověka.

De Brosse byl jedním z autorů, proti jejichž teoretizování v oblasti náboženství se Max Müller ohrazoval. Ve svých *Hibbert Lectures* na téma *Lectures on the Origin and Growth of Religion*²⁰³, věnoval odkazu De Brossa a otázce fetišismu²⁰⁴ a ‚náboženství divochů‘ celou kapitolu. Müller pranýřoval De Brossovo jednostranné přijímání etnologických údajů. Vadilo mu, že De Bross zcela nekriticky nachází prvky fetišismu napříč kulturami celého světa, nejenom v Africe, ale také mezi severoamerickými indiány, polynéskými kmeny a kulturami nacházejícími se v severní Asii, a že termín fetišismus používá i ve vztahu k objektům jako jsou hory, stromy či řeky. „*Proč portugalští mořeplavci, kteří byli křesťané, ale křesťané ve změněném stavu, kteří prosazovali širokou veřejností oblíbený římský katolicismus minulého století – proč oni najednou rozpoznávali to, co viděli mezi černochoy v Gold Coast*²⁰⁵, jako *feitiços* [fetišismus]? *Odpověď je jasná. Je to proto, že oni sami byli perfektně obeznámeni s feitiço, amuletem nebo talismanem; a pravděpodobně s sebou všichni nesli kroupky [na svěcenou vodu] a kříže, nebo obrázky [svatých], jenž jejich kněží požehnali před tím, než započali svou plavbu. Oni samotní byli v jistém slova smyslu uctívající fetiše*“²⁰⁶.

Müllerovi šlo především o to ukázat, že fetišismus je jev pozdní a zdegenerovaný, ale nikoliv prapůvodní, a proto naléhavě vybízel k všeobecné metodologické opatrnosti: „Zabýval jsem se vyčerpávajícím způsobem obtížemi, jež neodmyslitelně patří ke studiu náboženství primitivních kmenů, za tím účelem, abych ukázal, nakolik bychom měli být opatrní předtím, než přijmeme jednostranný popis těchto náboženství; stále více to platí předtím, než se odvážíme stavět na takovýchto dostupných důkazech a dalekosáhlých teoriích o povaze a původu náboženství bez distinkce jednoho od druhého...Ovšem nerozumějte mi špatně. Nemyslím tím, že je nutné zpochybňovat fakt, že uctívání fetiše je široce rozšířeno mezi černochoy západní Afriky a ostatními divošskými rasami. To, s čím vskutku nemohu souhlasit je, že spisovatelé, zabývající se fetišismem, počínaje

²⁰³ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop : Essays on Mythology, Traditions, and Customs*. Longmans Green & Co. Londýn, 1867. II. svazek. (New York, 1869). Dostupný na webové stránce

[http://books.google.je/books?id=eoh9CJSdBocC&pg=PA174&dq=chips+from+a+german+workshop+V4&hl=cs&ei=b37rTbXTEoKdOsi72aMB&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CCwQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false], [citované dne 5.6.2011].

²⁰⁴ Müller se pustil i do své vlastní, podrobné etymologické analýzy portugalského slova *feitiço*.

²⁰⁵ Republika v západní Africe v Guinejském zálivu.

²⁰⁶ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion, as Illustrated by the Religions of India*. Hibbert Lectures. Londýn, 1880. s. 61.

De Brosssem ukázali, že to, co oni nazývají fetišismem, je primitivní forma náboženství²⁰⁷.

²⁰⁷ Müller, Max Friedrich. Lectures on the Origin and Growth of Religion, as Illustrated by the Religions of India. Hibbert Lectures. Londýn, 1880. s. 96-97.

3.1 MÜLLEROVA REAKCE NA ANTROPOLOGICKOU ŠKOLU

Lafitau a De Brosses jsou díky svým názorům na člověka a na utváření náboženských představ považováni za předchůdce antropologické školy komparativního náboženství. Tato škola udávala směr bádání, který se rozvíjel v devatenáctém století v evolucionistických schématech tvořených ex katedra Johnem Lubbockem, Herbertem Spencerem, Edwardem Burnettem Tylorem a Andrewem Langem.

I s těmito učenici vedl Müller disputace, v nichž užíval argumentaci podobnou té, kterou oponoval De Brossesovi. Okomentováním Lubbockova díla, *Prehistoric Times as Illustrated by Ancient Remains and the Manners and Customs of Modern Savages*²⁰⁸, chtěl Müller ukázat, jak jeden a tentýž důkaz může být použit k prokázání zcela protichůdných faktů – v tomto případě prokázání existence kmenů bez náboženství, jež viděl Lubbock naprosto opačně než Roskoff a další učenici²⁰⁹.

Podobně se Müller snažil rozporovat argumenty H. Spencera (teorie manismu) a E. B. Tylora (teorie animismu). I přes svůj nesouhlas ale Müller vždy respektoval práci svých oponentů, kupříkladu u E. B. Tylora si vážil jeho důkladnosti a odborných znalostí, na nichž stavěl při vytváření teorie animismu.

Snad nejostřejší polemiku vedl Max Müller s Andrewem Langem. Jejich vzájemnou výměnu názorů lze i dnes sledovat v Langově *Modern Mythology*²¹⁰ a v Müllerově *Contributions to the Science of Mythology*²¹¹, které obě vyšly v roce 1897. Müller zde vyjádřil svou nedůvěru vůči užití moderních ‚primitivních‘ kultur k vysvětlení původů náboženství, což vyjádřil slovy: „Když hovořím o védských Řiřis jako o primitivech, nemíním tím to, co pan Lang míní, když volá své divošské primitivy. Jeho divoši náleží

²⁰⁸ Lubbock, John. *Prehistoric Times as Illustrated by Ancient Remains and the Manners and Customs of Modern Savages*. 1867. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=u-ROAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=Prehistoric+Times+as+Illustrated+by+Ancient+Remains+and+the+Manners+and+Customs+of+Modern+Savages&source=bl&ots=MQhEnuaxAD&sig=2V3zwYo8r9PboBXTkiZaxpS7GPA&hl=cs&ei=yRliTabeJ4iWswbLx7W2CA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBoQ6AEwAA#v=onepage&q=Prehistoric%20Times%20as%20Illustrated%20by%20Ancient%20Remains%20and%20the%20Manners%20and%20Customs%20of%20Modern%20Savages&f=false], [uváděna dne 21.2.2011].

²⁰⁹ Müller, Max Friedrich. *Natural Religion*. Gifford Lectures, I. s. 85.

²¹⁰ Lang, Andrew. *Modern Mythology*. Longmans, Green, and Co. New York a Bombay, 1897. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách:

[<http://ia700305.us.archive.org/5/items/modernmythology00langrich/modernmythology00langrich.pdf>], [uváděných dne 21.2.2011].

²¹¹ Müller, Max Friedrich. *Contributions to the Science of Mythology*. Dva svazky. Longmans, Green and Co. Londýn, 1897.

do devatenáctého století A.D. [občanského letopočtu], moji ... do devatenáctého století B.C. [před občanských letopočtem]²¹².

Lang oproti tomu předstíral, že neprotestuje proti vysvětlení mýtů, které Müller podal s pomocí výkladů původů slov v árijských jazycích, nicméně požadoval, aby také objasnil podobné mýty, které našel mezi „rudochy [Red Indians], Eskymáky, Maory a Samojedskými národy [obývajícími severozápadní Sibiř]“, a ptal se: „Jedná se snad o nějaký druh lingvistických spalniček ovlivňující všechny jazyky stejnou měrou od sanskrtu až po choctaw²¹³?²¹⁴“

Taková byla v zásadě proslulá výměna názorů mezi A. Langem, jakožto zastáncem ‚agriologie‘ (*komparativní studia zvyků nekulturních kmenů*) a tím, co Müller nazýval ‚ariologií‘, čili podrobným filologickým studiem sanskrtu a ostatních starověkých indoevropských zdrojů. Nicméně sám Müller si uvědomoval, že hlavní problém, tj. záměna/ztotožnění náboženských představ soudobých primitivních kmenů s představami pravěkých lidí, jde mnohem hlouběji než výše citovaný názor A. Langa, a prohlašuje, že „i kdyby Lang beze zbytku vysvětlil védskou a řeckou mytologii s odkazem [ke komukoliv] k lidu Káfir²¹⁵ a Hottentotů²¹⁶, neovlivnilo by to v žádném případě jeho vlastní počínání: dílo [Pana Langa] je, a nemůže nikdy být více než psychologické, [avšak], naše [míni Müller], je zcela něco úplně odlišného; [naše práce] je v podstatě historická, ba co víc, možná lingvistická a genealogická“²¹⁷.

Müller si samozřejmě byl vědom významu nových etnologických poznatků a v průběhu své kariéry si stále více uvědomoval, že nejen jeho filologicko-historický přístup, ale také antropologický přístup jsou nezbytné pro vytvoření úplné *science of religion*. Müller nicméně pevně trval na tom, aby veškeré bádání o primitivních zvycích bylo uskutečňováno se stejně pečlivou obratností a se zvláštním zřetelem na historii a lingvistické detaily, které charakterizují studium literárně kodifikovaných tradic. „A v případě“, uzavírá Müller, „že si budou badatelé takto [jako A. Lang a H. Spencer]

²¹² Müller, Max Friedrich. *Contributions to the Science of Mythology*. Dva svazky. Longmans, Green and Co. Londýn, 1897. Svazek I. s. 12.

²¹³ Rozuměj muskhogeanický jazyk národa Choctaw, dříve žijícího na území Alabamy.

²¹⁴ Lang, Andrew. *Modern Mythology*. Longmans, Green, and Co. New York a Bombay, 1897. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://ia700305.us.archive.org/5/items/modernmythology00langrich/modernmythology00langrich.pdf>], [uváděných dne 21.2.2011]. s. 11.

²¹⁵ Rozuměj lid v severovýchodním Afgánistánu.

²¹⁶ Rozuměj lid vyskytující se v Namibii a jižní Africe, hovořící jazykem ‚Khoisan‘.

²¹⁷ Müller, Max Friedrich. *Contributions to the Science of Mythology*. Dva svazky. Longmans, Green and Co. Londýn, 1897. Svazek I. s. 33-34.

počínat, si vyhrazují právo zůstat podezřívavý ke všem pokusům generalizovat nebo teoretizovat na základě pochybných faktů“²¹⁸.

²¹⁸ Müller, Max Friedrich. Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011]. s. 103-104.

3.2 OD SROVNÁVÁNÍ JAZYKŮ K SOLÁRNÍ MYTOLOGII

V přednášce na sympoziu tematicky se vztahující ke studiu mýtů americký folklorista Richard Dorson reflektuje pojetí solární mytologie u Maxe Müllera a klade (si) několik zásadních otázek: „Dnes se máme tendenci pousmát s povýšeneckou shovívavostí nad dílem solárních mytologů. I jinak dostatečně se ovládající učenec, jakým je Stith Thompson, připisuje dnes již zaniklé škole atributy jako ‚absurdní‘, ‚podivínská‘, ‚jsoucí k smíchu‘, ba dokonce popisuje tuto školu jako duševní zdraví moderního čtenáře ohrožující. Max Müller a jeho žáci jsou odsuzováni za to, že nerozeznali pošetilost svých vlastních teorií a Andrew Lang je veleben za svou ostrou, zesměšňující kritiku těchto absurdních názorů. Slunce Maxe Müllera vsutku zašlo. Ale byl jeden z vůdčích vědců sanskrutu ve své době skutečně za hlupáka? A z jakého důvodu Lang strávil čtvrtinu svého života vyvracením názorů natolik zjevně nesmyslných argumentů?“²¹⁹.

Při hledání odpovědi na tyto otázky je důležité si nejprve uvědomit, že Müller nebyl první a jediný, kdo se zabýval solární mytologií a dospěl ke svému pojetí solární mytologie na základě využití srovnávací filologie, a to zejména indoevropských jazyků. Müllera při jeho úvahách pravděpodobně inspirovaly práce Franze Boppa a Jacoba Grimma. Franz Bopp, který byl Müllerovým učitelem a Müllera k jazykovědné analýze přivedl, vydal dílo *Vergleichende Grammatik*²²⁰ v němž představil pečlivé srovnání gramatiky sanskrutu, řečtiny, latiny, perštiny a němčiny a vyvodil, že tyto jazyky patří do společné jazykové rodiny. Druhý z významných průkopníků oboru komparativní filologie, Jacob Grimm, postupoval podobně jako F. Bopp, ale ve své práci se zaměřil na užší skupinu jazyků. J. Grimm rozlišoval různé jazykové větve „teutonské jazykové skupiny“, kam řadil *vyšší němčinu* (High German), a *nižší němčinu*, do níž podle Grimma náležela angličtina, holandština a fríštiny a dále skandinávské jazyky (dánština, švédština a norština)²²¹. Grimm formuloval některá gramatická pravidla pro interpretaci mytologie, která se stala důležitými pro Maxe Müllera. Srovnávací studie teutonských jazyků umožnila Grimmovi stanovit jeho dobře známý hláskoslovný zákon zvuku

²¹⁹ Dorson, M. Richard. *The Eclipse of Solar Mythology*. V knize autora Sebeoka, A. Thomase vydané s názvem *Myth: A Symposium*. Bloomington. Indiana, 1958. s. 15. Dostupné rovněž v elektronické podobě na webové stránce [<http://www.jstor.org/pss/536766>], [citováno dne 13. 3. 2011].

²²⁰ Anglický překlad tohoto díla *Comparative Grammar* Müller recenzoval; byl první Müllerovou recenzí pro *Edinburgh review*; Boppovo dílo, vydané plukovníkem Edwardem Eastwickem, mělo sloužit jako příručka pro příslušníky britské armády sloužící v koloniální Indii.

²²¹ Bosch, Lourens Peter van den. *A Life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 197, poznámka pod čarou č. 57.

posunujícího se v indoevropských jazycích, pravidlo zvané jako *Grimmův zákon*. To bylo Müllerovi užitečné v deskripci procesů fonetického rozkladu²²². Vedle Boppa a Grimma pracovala na srovnávání tehdy dostupných materiálů v latině, řečtině, germánském a avestském jazyce celá řada dalších autorů, z nichž mnozí se podobně jako Max Müller zaměřovali na sanskrť, přesněji řečeno na védské rukopisy.

Filologové zabývající se komparatistikou nepřestávali v úsilí nacházet analogie mezi jmény bohů; pokoušeli se podat vysvětlení mytologií a právě tak identit (shodností) těchto božstev. V rámci diskuzí o pojmenovávání božstev védského panteonu byl Varuna srovnáván s Uranem, Súrja spolu s Héliem, Grandharva s Kentaurem a napříč svým životem sám Müller propagoval oblíbenou paralelu, znějící jako polylingvální mantra: ‚Djaus pitar, Zeus pater, Jupiter: tato slova nejsou jen pouhá slova ... ale jsou nejstarší modlitbou lidstva‘²²³.

Jak bylo řečeno výše, v této jejich snaze byl pokládán důraz na sanskrť a na Védy, načež poukázal profesor Jan Vredeman de Vries: ‚Hymny Rigvédy poskytly domnělé aluze a popisy spolu s představami inspirovanými především přírodou. Figury, jako například Ušas, bohyně rozbřesku – porovnatelná s Eosem v Řecku – poskytly básníkům inspiraci skládat poezii o svítání jako o vítězství světla. Velký mýtus zápasu Indry s Vritrou způsobil, dle vyprávění Véd, vypuštění božských krav, což se zdá být příběh o hřmění, jež zapříčinilo dlouho očekávané a vytoužené deště. Rozvinula se představa, že indiští bohové byli silami přírody, a že mýty jsou imaginárním ztvárněním přírodních jevů‘²²⁴. Müller byl tomuto názoru zcela jistě nakloněn, když prohlásil, že každý, kdo kdy četl *Rigvédy* by sotva kdy mohl pochybovat o původu ‚nejranějšího árijského‘ náboženství a mytologie. ‚Téměř všechna hlavní védská božstva nesou nezaměnitelné stopy svého reálného charakteru. Jejich samotná jména nám říkají, že na samotném počátku představovala mocné přírodní jevy: oheň, vodu, déšť, bouři, slunce, měsíc, nebe a zemi‘²²⁵.

²²² *Ibidem*, s. 198, poznámka pod čarou č. 60.

²²³ Müller, Max Friedrich. Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011]. s. 107.

²²⁴ Vries, de Vredeman Jan. *Perspectives in the History of Religions*. University California Press. Do angličtiny přeložil Kees Bolle, Berkeley, 1967. s. 80-81.

²²⁵ Müller, Max Friedrich. *Three Lectures on the Vedanta Philosophy*. Longmans, Green, and Co. New York a Bombay, 1904. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.archive.org/stream/threelecturesont00meuluoft#page/n5/mode/2up>], [citováno dne 13. 3. 2011]. s. 26.

Tento názor sdíleli a rozvíjeli i další autoři, například Charles Ploix, který se domníval, že různí bozi symbolizovali rozličné aspekty nebeské klenby: Zeus byl jasnou oblohou, Poseidon zamračeným nebem, a tak dále. Adalbert Kuhn, Wilhelm Schwartz a C. V. Muellenhoff²²⁶ byli opačného názoru, když se přikláněli spíše k teorii tak zvané ‚mytologii hřmění‘, v jejímž rámci považovali meteorologické fenomény za původce mýtů.

Tito autoři ovlivnili velkého německého badatele Wilhelma Mannhardta²²⁷, který zdůraznil propojení mýtu s nejrůznějšími vegetativními procesy a o jehož přínos se F. Müller přel s A. Langem. Müller zastával názor, že metafory na základě rané mytologie odkazovaly k běžným přírodním jevům, jakými byl den a noc, rozbřesk a večer, slunce a měsíc a tak podobně, ve kterých bylo nekonečno nějakým způsobem zřejmé (jasně projevené). Mýty ve svých nejranějších stádiích lidstva, říká Müller, byly prvními pokusy přeložit přírodní jevy do myšlení. V dopise Williamovi Gladstoneovi Müller píše: ‚Akceptuji tvou myšlenku o Athene, ale prosím vezmi v potaz, že v raném období bozi představovali reálné (materiální, fyzické, věčné, hmotné) jevy a Athene představovalo ranní světlo, což pochází ze sanskritského Ahana‘.²²⁸

Müller svou *Comparative Mythology*²²⁹, v níž v ucelené podobě načrtl zcela nový způsob přístupu k mýtu – takový, který klade závěr do strnulého užití

²²⁶ Oldenberg, H. *Ancient India : Its Language and Religions*. 1898. s. 49. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [http://books.google.cz/books?id=bNhhemxQB-
QC&pg=PA49&lpg=PA49&dq=adalbert+Kuhn+thunder+mythology&source=bl&ots=I_gIGIRFWD&sig=
=KNg-
vkXTH7VUwiV_jbM5LDJ1foA&hl=cs&ei=j8d8TdjWO8vEsgb0gq3xBw&sa=X&oi=book_result&ct=re
sult&resnum=4&sqi=2&ved=0CCwQ6AEwAw#v=snippet&q=Kuhn%20thunder&f=false](http://books.google.cz/books?id=bNhhemxQB-
QC&pg=PA49&lpg=PA49&dq=adalbert+Kuhn+thunder+mythology&source=bl&ots=I_gIGIRFWD&sig=
=KNg-
vkXTH7VUwiV_jbM5LDJ1foA&hl=cs&ei=j8d8TdjWO8vEsgb0gq3xBw&sa=X&oi=book_result&ct=re
sult&resnum=4&sqi=2&ved=0CCwQ6AEwAw#v=snippet&q=Kuhn%20thunder&f=false), [citováno dne 13. 3. 2011].

²²⁷ Mannhardt, Wilhelm. *Wald und Feldkulte : Der Baumkultus der Germanen und Ihrer Nchbartämme Mythologische Untersuchungen*. Verlag von Gebrüder Borntraeger. Berlin, 1904. Dostupná rovněž v elektronické podobě na webových stránkách [http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=6XFFc3BbXMIC&oi=fnd&pg=PR1&dq=Wald-
+und+Feldkulte.+Band+1:+Der+Baumkultus+der+Germanen+und+ihrer+Nachbarst%C3%A4mme:+myt
hologische+Untersuchungen&ots=7rIOT3vMMu&sig=qawuXeRb3OnivmvS5Yo3FXHxIhM#v=onepage
&q&f=false](http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=6XFFc3BbXMIC&oi=fnd&pg=PR1&dq=Wald-
+und+Feldkulte.+Band+1:+Der+Baumkultus+der+Germanen+und+ihrer+Nachbarst%C3%A4mme:+myt
hologische+Untersuchungen&ots=7rIOT3vMMu&sig=qawuXeRb3OnivmvS5Yo3FXHxIhM#v=onepage
&q&f=false), [citovaných dne 14.6.2011].

²²⁸ Bosch, Lourens Peter van den. *A Life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 165, poznámka pod čarou č. 665.

²²⁹ Müller, Max Friedrich. Palmer, A. Smythe. *Comparative Mythology : An Essay*. 1856. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [http://books.google.cz/books?id=LIPe6LYRWHcC&printsec=frontcover&dq=Max+M%C3%BCller+Co
mparative+mythology&source=bl&ots=mDP4vv78qA&sig=0Psk4WQdCHO-zLYuNU-
LAXZUTgk&hl=cs&ei=6mh-
TdaVNYKG4gadkLynBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=3&sqi=2&ved=0CCwQ6AEwAg
#v=onepage&q&f=false](http://books.google.cz/books?id=LIPe6LYRWHcC&printsec=frontcover&dq=Max+M%C3%BCller+Co
mparative+mythology&source=bl&ots=mDP4vv78qA&sig=0Psk4WQdCHO-zLYuNU-
LAXZUTgk&hl=cs&ei=6mh-
TdaVNYKG4gadkLynBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=3&sqi=2&ved=0CCwQ6AEwAg
#v=onepage&q&f=false), [citováno dne 14. 3. 2011].

euhermeristických²³⁰ a alegorických interpretací, však později zrevidoval. Na sklonku života Müller připustil, že mohou existovat i jiné způsoby studia mytologie tak, jak například navrhol A. Lang, a že některé pohnutky v mytologii mohou být obecné a vztahovat se k univerzálním vlastnostem lidstva.

Slunce pro Müllera představovalo klíčový prvek, a to především jako svítání nebo západ slunce. Některé z Müllerových esejů jsou ve sborníku *Chips from a German Workshop* doslova prostoupeny tématy zabývajícími se solární mytologií: ‚rozbřesk‘, prohlašuje Müller, ‚je jedním z nejbohatších zdrojů árijské mytologie‘²³¹; a dále interpretuje mýty o Kefalovi, Eosovi a Prokrisovi jakožto *ménage á trois*, analogicky shodný s vycházejícím sluncem, svítáním a ranní rosou²³². Müller se rovněž domníval, že ‚dalším velkolepým vynořením se slunce je mýtus o smrti Hérakla‘²³³, zatímco ‚William Tell, dobrácký lučištník ... je nejposlednější reflexí slunečního boha, bez ohledu na to, zda ho nazýváme Indra, Apollo nebo Ulysses...‘²³⁴. Podobně, jako ve všech ostatních pohádkách a příbězích o ‚princeznách a Sněhurkách, jež byly drženy ve tmavých vězeních a vždy byly zachráněny mladým, rozzářeným hrdinou‘; všechny tyto příběhy mohou být sledovány nazpět v ‚mytologických tradicích tematizujících jaro, jenž je spoutáno zimou, slunce, které je vysvobozeno z temnoty noci, úsvit, přivedený zpět z dalekého západu‘²³⁵. ‚Proto vždy, když řekneme „dobré jitro“ vztahujeme se tak k solárnímu mýtu‘²³⁶, vysvětlil Müller.

Müller si později posteskl²³⁷, že své prvotní studie zasvětil výhradně tématu slunečního mýtu, a že v nich došel k chybným závěrům, neboť se domníval, že veškerá světová mytologie měla svůj původ právě ve sluneční mytologii. V pozdějších Müllerových pracích lze nalézt pouze velmi málo odkazů k solárním mýtům, a je zřejmé, že někteří z Müllerových oponentů se mýlili v tvrzení, že Müller význam solárního mýtu ve svém díle příliš zveličuje.

²³⁰ Rozuměj euhermeristická interpretace zastává teorii, že bohové vznikli z hrdinů.

²³¹ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop : Essays on Mythology, Traditions, and Customs*. Longmans Green & Co. Londýn, 1867. II. svazek. (New York, 1869). Dostupný na webové stránce

[http://books.google.je/books?id=eoh9CJSdBOcC&pg=PA174&dq=chips+from+a+german+workshop+V4&hl=cs&ei=b37rTbXTEoKdOsi72aMB&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CCwQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false], [citované dne 5.6.2011]. s. 93.

²³² *Ibidem*, s. 86-87.

²³³ *Ibidem*, s. 88.

²³⁴ *Ibidem*, s. 232.

²³⁵ *Ibidem*.

²³⁶ Müller, Max Friedrich. *India : What can it teach us?* Přednášky přednesené na univerzitě v Cambridge s úvodem a poznámkami profesora Wildera Alexandera, M.D. 2007. s. 216.

²³⁷ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. xiii.

Je třeba poukázat na to, že solární teorie ovlivnila mnoho z Müllerových posluchačů a žáků, kteří se stali jeho neochvějnými zastánci²³⁸. V Anglii to kupříkladu byl George William Cox, dále, do určité míry, Robert Brown, v Americe Daniel Brinton a John Fiske, v Itálii Angelo De Gubernatis, a ve Francii Michel Bréal²³⁹, kteří prosazovali solární interpretaci ve svých teoretických pracích, a to způsobem, jenž by Müller sám sotva mohl následovat²⁴⁰. I když škola solární mytologie přispěla někdy i k větší specializovanosti řady dalších oborů, Müller její obsah vnímal pouze v jedné rovině, kterou považoval za zásadní. Podle Müllera význam solárního jevu nespočívá ve skutečnosti, že jsou přirozené, ale v jejich schopnosti nejvýstižněji ukázat kategorii *neuchopitelných předmětů* (intangible). Tyto předměty byly nositeli tzv. ‚*theogenic capacity*‘, tj. od svého zrodu obsahovaly něco, co překračuje hranice smyslových jevů a díky tomu nám mohly být nápomocny při hledání otázek spojených s problémem nekonečna²⁴¹.

²³⁸ Dorson, M. Richard. *The Eclipse of Solar Mythology*. V knize autora Sebeoka, A. Thomase vydané s názvem *Myth: A Symposium*. Bloomington. Indiana, 1958. Dostupné rovněž v elektronické podobě na webové stránce [<http://www.jstor.org/pss/536766>], [citováno dne 13. 3. 2011].

²³⁹ Srovnej Dorson, M. Richard. *The Eclipse of Solar Mythology*. V knize autora Sebeoka, A. Thomase vydané s názvem *Myth: A Symposium*. Bloomington. Indiana, 1958. s. 393 a dále. Dostupné rovněž v elektronické podobě na webové stránce [<http://www.jstor.org/pss/536766>] a dále článek Carroll, P. Michael. *European Journal of Sociology*. Dostupný rovněž v elektronické podobě na webových stránkách:

[<http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=5461152>], [citováno dne 14. 3. 2011].

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 393 a dále.; „jeden by musel číst dílo Emila Sénarta, *Essai sur la légende du Buddha* nebo Hendrika Kerna, *History of Indian Buddhism*, aby si uvědomil v jakém směru měla vliv na výklad buddhologů zacházejících, v tomto partikulárním případě, se životem a mýtem o Gautamovi, Buddhovi“. Více o výše zmiňovaných dílech Sénart, Emile. *Essai sur la légende du Buddha*. Imprimerie Nationale. Paříž, 1875. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.archive.org/details/essaisurlalgend00senagoog>], [citovaných dne 14.

Kern, Hendrik. *Manual of Indian Buddhism*. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.scribd.com/doc/37693977/Hendrik-Kern-Manual-of-Indian-Buddhism>], [citováno dne 14.3.2011].

²⁴¹ Müller, Max Friedrich. *Natural Religion*. Gifford Lectures, I. s. 148.

3.3 SROVNÁVACÍ A JAZYKOVĚDNÁ STUDIA A HENOTEISTICKÁ KONCEPCE

Zpětně viděno, Müllerovo myšlení v době dospívání bylo významně ovlivněno myšlenkami idealisty G. W. Hegela, jehož příspěvek *„Progress of religion“* Müller později využil ve své práci. G. W. Hegel inspiroval Müllera svým zájmem o historický vývoj lidstva, kterým se podrobně zabýval. Hegel byl silně zaujatý přínosem indoevropských, později tak zvaných árijských, národů k celkovému vývoji lidstva. V ovzduší rostoucího národního nacionalizmu v řadě zemí tehdejší Evropy začaly vystupovat do popředí myšlenky, že existuje vazba mezi sanskrtem a vyspělou starověkou kulturou, v níž vznikl, a dalšími evropskými jazyky. Pod vlivem této atmosféry někteří autoři spojovali velké dějinné vzory s vyspělostí a rozvojem jazyka²⁴². G. W. Hegel psal filozofii ve službách pruské monarchie; byl luterán, a jako takový prohlašoval křesťanství za *náboženství zcela dokončené, úplné*. Hegel byl přesvědčen, že křesťanství se významně šířilo zejména mezi mluvčími indoevropských jazyků, tj. křesťany²⁴³.

Müller, jako lingvista a filolog, byl daleko více okouzlen komplikovanými vztahy uvnitř indoevropské (či pro něj árijské) rodiny jazyků, v níž spatřoval odraz boží prozřetelnosti, zásadní pro duchovní pokrok celé *lidské rasy*. Od doby, kdy studoval v Berlíně, se zabýval ve svých studiích slovy a texty starověkých *„posvátných knih“*. V Paříži pak strávil spolu s Eugénem Burnoufem mnoho času pečlivým studiem Avesty psané starověkým perským jazykem úzce souvisejícím se sanskrtem. Po krátké době mu také bylo umožněno společností *East India Company* pracovat s dalšími védskými rukopisy²⁴⁴.

A právě studium Véd stálo u počátků dalšího neopomenutelného aspektu Müllerova díla, kterým byla henoteistická koncepce. *Rigvédy* byly výchozím materiálem a zároveň rámcem k pojednání o vztahu člověka a bohů.

Velmi brzy ve svém bádání o *védách* Müller poznamenal, že různá božstva zmiňovaná v hymnech se nacházela v určité pozici, a byla tak svrchovaná nebo

²⁴² Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworth. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9. s. 21-22. a dále srovnaj Schwab, Raymond. *The Oriental Renaissance : Europe's Rediscovery of India and the East, 1680-1880*. Columbia University Press. New York, 1984. ISBN 0-231-04139-1.

²⁴³ Trompf, Garry. *In Search of Origins : the Beginnings of Religion in Western Theory and Archaeological Practice*. Druhé vydání. New Dawn Press Group. Indie, 2005. ISBN 1-932-70551-1. s. 51.

²⁴⁴ Adelaide, Georgina. *The Life and Letters of the Right Honourable Friedrich Max Müller*. První svazek. Londýn, 1902. s. 56-60.

absolutní. Jinými slovy, *Indra, Varuna, Agni, Mitra* a další bozi mohli být tak vysoce postaveni a ctěni, že ostatní bohové ‚zmizeli ze zorného pole básníků‘ a pouze jeden bůh, který byl oslavován, stál ‚na výsluní před zraky vyznavačů‘. Tento charakteristický prvek Müller nazval henoteizmem – ‚uctívání jednoho z bohů‘, v protikladu k monoteizmu ‚uctívání jediného boha představuje popření všech ostatních bohů‘ a k polyteizmu ‚uctívání mnoha božstev, která dohromady vytváří božskou skupinu‘²⁴⁵.

Müller do detailu rozpracoval některé ze svých zásadních myšlenek o náboženské vědě ve svých proslavených přednáškách *Hibbert Lectures*, uveřejněných v roce 1878 a také v obdobně oblíbených *Gifford Lectures*, přednesených v letech 1888 – 1892. V těchto přednáškách čelil rovněž kritice George Campbella, osmého vévody z Argyll, který Müllerovi oponoval hlavně kvůli jeho nejednoznačnosti v otázce původu náboženství²⁴⁶. Müller v reakci na Campbellovu kritiku odepsal, že přiznává neujasněnost svých myšlenek, nicméně že úpadek jde bok po boku spolu s rozvojem a v kterékoliv historické situaci světa lze to, co se zdá být pokrokem, z jiného úhlu nahlížet jako úpadek. V tomto smyslu je tedy polyteismus pokročilým stádiem monoteismu, nebo, jak to nazývá Müller, henoteismem, a to za předpokladu, že monoteismus představuje pouze víru v jednoho boha a ne v jediného boha (one god x One God). Víra v jednoho boha tedy ještě nedospěla k popření ostatních bohů, a tak zůstala vírou v jednoho nahodilého boha²⁴⁷.

Zatímco toto henoteistické stadium je nejlépe možné pozorovat ve *védské* Indii, domníval se Müller, že zcela jistě není omezeno časem a místem, ale je více rozšířené, ba dokonce že je univerzální skutečností. Bez bližšího upřesnění prohlásil, že našel jeho stopy v Řecku, Itálii a Německu a spolu s (u něj výjimečným) odvoláním se na sociologii vyjádřil přesvědčení, že je jednoznačně evidentní, že ‚v tomto období, které předchází utváření národů z nezávislých kmenových uskupení‘, je kolektivním nebo rodinným jevem, ‚v odlišné podobě od královské formy náboženství‘²⁴⁸.

²⁴⁵ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, 1878. s. 286, 289.

²⁴⁶ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. Poznámka pod čarou č. 436.

²⁴⁷ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 100. Odpověď Campbellovi v dopise viz Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. Poznámka pod čarou č. 438.

²⁴⁸ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, 1878. s. 286.

Ve shodě se F. W. J. von Schellingem a jeho dílem *Spätphilosophie*, které ukazuje dějiny náboženství jako rejstřík božího sebeodhalení, je podle Müllera základním předpokladem původu náboženství vnímání (ne)konečna a uvědomování si (člověkem) boží existence prostřednictvím přírodních jevů. Tato rekonstrukce postupně vedla k představám o polyteizmu a později monoteizmu. Müller zdůrazňoval, že prvotní uvědomění si poznání, které vedlo k prvním myšlenkám božského, nemůže být zařazeno ani do kategorie polyteistické ani monoteistické. On sám upřednostňoval pro prvotní fázi uvědomování si termín *henoteizmus* nebo *katenteizmus*.

Povědomí o henoteistických náboženstvích v Müllerově době již existovalo, ale Müller prosazoval tento termín jako samostatný pojem užívaný ve filosofii náboženství, religionistice a teologii. Podle Müllera henoteizmus²⁴⁹ označuje stav tzv. situačně nejvyššího božstva, které si člověk na základě svých aktuálních potřeb a očekávání vybírá z celého panteonu (bohů) a činí z něj nejvyšší, momentálně jediné božstvo. Moc, která je tomuto nejvyššímu božstvu přisuzována, je zároveň odpírána ostatním božstvům panteonu. Jakmile ale pomine situace, v níž se dotyčné božstvo stává nejvyšším a jediným, pomíjí také tato pozice, kterou v jiné situaci zaujímá jiný bůh či bohyně.

Důležitým znakem henoteismu je tak zásadní nestabilita v uctívání božstev, což byl důvod, proč Müller ve svém evolucionistickém schématu řadil henoteizmus ještě před polyteizmus; považoval ho za prvotní fázi vývoje, ale příliš to nezdůrazňoval. V pozdějších evolucionistických teoriích (náboženství) byl naopak henoteizmus chápán jako vývojový předstupeň monoteizmu.

Je však důležité poznamenat, že skutečným důvodem, proč Müller považoval henoteizmus za nejranější z těchto stádií je ten, že jde velmi těsně ruku v ruce s jeho teorií společného původu náboženského vnímání nekonečna. Henoteizmus je podle Müllerova tvrzení: „víra a uctívání těch jednotlivých objektů, a to buď *ještě poznatelných* (semi-tangibles objects) nebo *již nepoznatelných* (intangible) objektů, v nichž člověk prvně předpokládal přítomnost neviditelného a nekonečného, a (kde se) z každého tohoto neviditelného a nekonečného vyvinulo v lidech něco více, než vnímáme u ohraničených, konečných objektů, mnohem více než je představitelné“²⁵⁰.

²⁴⁹ Müller, Max Friedrich. *Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion mit besonderer Rücksicht auf die Religionen des alten Indiens*. Trübner. Strassburg, 1880.

²⁵⁰ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, 1878. s. 286.

Müllerova henoteistická doktrína byla úzce propojena a doplňovala jeho další teorie o lidském vnímání nekonečna a o jevu polyonymie²⁵¹ a nelze tak přehlížet těsné spojení polyonomie s Müllerovými studii Véd. Müller se tento pojem snažil chápat povšechně jako lidský fenomén, připouštěl tedy, že ,nemůže být lépe poznatelná, než ve *Védách*; ve skutečnosti bychom jinde jen s velkými obtížemi odhalili její existenci, než právě v nich²⁵².

Právě tak jako polyonomie byla specifickým aspektem Véd, obával se Müller, že může docházet k zanášení prvků typicky křesťanských do studia ne-křesťanských náboženství. Tento jeho názor se odrážel v jeho nedůvěře vůči zevšeobecnujícím teoriím a jeho nabádání k metodologické obezřetnosti při užívání termínů a s ohledem na odlišné kulturní konotace. Paradoxně Müller své teorie zakotvil ve *Védách* a následně je prosazoval (teorie) i v ostatních oblastech poznání, což vždy neplatilo, a Müller se tak dostával do nesnází. Müllerova přílišná inspirace Védami ho tedy dovedla do slepé uličky a byla příčinou příliš úzkého a omezeného filologického vnímání náboženských tradic.

V současné filosofii náboženství a mytologii je henoteismus chápán jako neadekvátní a zastaralá koncepce, a proto se používá spíše termín limitovaný polyteismus, který ale označuje odlišnou koncepci.

²⁵¹ Rozuměj jev, kdy v jazyce existuje více různých pojmenování, která se vztahují k témuž nadřazenému pojmu; jinými slovy polylexie, mnohojmennost, vícejmennost.

²⁵² Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, 1878. s. 260.

3.4 OD POJMENOVÁVÁNÍ K BOŽSKÉ VŮLI

Otázkou zásadního významu pro Müllera bylo, do jaké míry a jakým způsobem ‚*theogenic capacity*‘ určitého přírodního jevu vedla ke vzniku bohů a jejich mýtů. Nebo, jak postuloval jeden z historiků náboženství: ‚Jak mohl obdiv přírodních jevů dát kdy vzniknout osobnímu božstvu? Proč chvění – byť způsobené hřměním, strachem nebo hrůzou – vytvořilo mytologii, kterou známe?‘²⁵³.

Müller se zjevně velmi zajímal o tento problém, a považoval za nutné dát dohromady ‚čtyři vědy‘, kterým zasvětil svůj život, tedy studium jazyka, myšlení, mytologie a náboženství.

Jazyk pro něho byl primárním učením, které dokonce předcházelo myšlení. Jazyk, jak Müller zmiňoval, neznamená ‚myšlení *a k tomu ještě* zvuk, ale myšlení je, v plném rozsahu, jazyk *mínus* zvuk ... *myšíme ve slovech*, to by se mělo stát zakládající smlouvou veškeré exaktní filozofii v budoucnu, a utvářet, jak se domnívám, zároveň rekongiliaci²⁵⁴ všech systémů filozofie v minulosti²⁵⁵.

Müller prohlašoval, že abstraktní jazyk byl relativně pozdním stadiem ve vývoji rozvoje řeči a na příkladu sanskrtu názorně předváděl, že slova vyjadřují imateriální vzory a představy, a v podstatě všechna slova jsou deriváty radixů, vyjadřující přímé sensuální zkušenosti.

Lidé ve starověku, jak Müller předpokládal, se pravděpodobně mohli vyjadřovat v konkrétních smyslových termínech. Jejich emoce zahrnovaly směsici strachu, obdivu a respektu tváří v tvář nepostižitelným přírodním fenoménům, které mohly být vysvětlovány pouze slovy, která mohla být ve shodě se specifickými lidskými reálnými činnostmi a smyslovou empirií. Tedy jinak, v nejranějších mluvách se věci neděly ‚kauzálně‘, ale ‚zrodily se‘, a ‚byl jim dán vznik‘, tudíž úsvit nebyl chápán ve smyslu dosažení určitého bodu slunce na horizontu, ale jako ‚svádění‘ rozbřesku nebo jeho ‚lehký dotek‘. Tato lingvistická ‚skutečnost‘ byla podle Müllera doplněna ranou tendencí přiřknout atribut pohlaví podstatným jménům, a to včetně sklonů k personifikaci přírodních fenoménů.

²⁵³ Vries, de Vredeman Jan. *Perspectives in the History of Religions*. University California Press. Do angličtiny přeložil Kees Bolle, Berkeley, 1967. s. 88.

²⁵⁴ Rozuměj *harmonizaci*.

²⁵⁵ Vries, de Vredeman Jan. *Perspectives in the History of Religions*. University California Press. Do angličtiny přeložil Kees Bolle, Berkeley, 1967. s. 356.

Takovéto osobité porozumění povaze primitivního jazyka nebylo zcela jistě, příznačné pouze pro Müllera. Sto let před ním sestavil Christian Gottlob Heyne²⁵⁶, schéma v podobných obrysech a ukázal, jak mohly být mýty chápány doslovně, třebaže prvotně byly zamýšlené symbolicky, a to vzhledem ke konkrétnímu jazyku, ve kterém byly vytvořeny.

Avšak jak Müller uvedl, ve schématu Ch. G. Heyneho je zásadní potíž s tím, co on sám nazval ‚*polyonymie*‘, čili další mocný prvek hrající významnou úlohu ve formování starověké řeči. K termínu polyonymie Müller přidal ještě jev zvaný *homonymum*. Polyonomii vysvětluje Müller tak, že většina podstatných jmen designuje předměty podle jejich smyslu vnímatelných fyzických přívlastků, a protože jednotlivé objekty, často přírodní fenomény, mívají vícero atributů nebo aspektů, je tedy třeba k jejich pojmenování i vícero podstatných jmen. Současně různé předměty mohou mít společné přívlastky a to znamená, že narůstá počet homonym. Pro názornost poukazuje Müller na skutečnost, že ‚ve Védách, je země nazývaná slovem *urvi* (rozlehlá), *prthivi* (rozsáhlá), *mahi* (obrovská) a mnoha dalšími jmény ... ale *urvi* není pouze jménem, jež označuje zemi, ale také znamená řeku. *Prthivi* znamená jak slovo země, tak nebe a úsvit. *Mahí* je užíváno pro krávu a řeč, stejně tak pro zemi. A proto země, řeka, nebe, úsvit, kráva a řeč se stávají homonymy²⁵⁷.

Použití řady homonym nepředstavuje žádný problém, pokud zůstane v paměti původní derivace druhových jmen. Jakmile však, vysvětluje Müller, jsou tyto zapomenuty, vytratí se významy metafor. Význam, jenž vyjadřoval kořen slov, byl ztracen, a slova se tak stala pouhými zvuky, tj. názvy užívanými v rozhovorech, které jsou ‚chápány možná tak dědečkem, povědomé otci, avšak cizí synovi a nesrozumitelné vnukovi ... Zeus, jenž býval původně názvem pro nebe, podobně jako sanskrtský výraz

²⁵⁶ Dostupný na v elektronické podobě na webové adrese: [http://www.bautz.de/bbkl/h/heyne_c_g.shtml], [citováno dne 15.3.2011]. Dále srovnej Heidenreich, Marianne. *Christian Gottlob Heyne und die alte Geschichte*. K. G. Saur Verlag GmbH. Mnichov a Lipsko, 2006. ISBN-13: 978-3-598-77841-4. Dostupná v elektronické podobě na webové adrese: [http://books.google.cz/books?id=j8U6LIEoRd4C&printsec=frontcover&dq=Christian+Gottlob+Heyne&source=bl&ots=hym6s6lPDF&sig=7W5M0EbmewGkBlcsgZwjWHmBRuk&hl=cs&ei=mVN_TfDOOo_nKsway3o3qBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=10&ved=0CGEQ6AEwCTgK#v=onepage&q&f=false], [citováno dne 15.3.2011]. s. 429.

²⁵⁷ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop : Essays on Mythology, Traditions, and Customs*. Longmans Green & Co. Londýn, 1867. II. svazek. (New York, 1869). Dostupný na webové stránce [http://books.google.je/books?id=eoh9CJSdBOcC&pg=PA174&dq=chips+from+a+german+workshop+V4&hl=cs&ei=b37rTbXTEoKdOsi72aMB&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CCwQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false], [citované dne 5.6.2011]. s. 71-72.

Djaus, se postupně stal patričním názvem, který porušil svůj apelativní význam jen v několika příslovečných vyjádřeních²⁵⁸.

Zároveň byly vymyšleny nové chybné etymologie potřebné k vysvětlení těchto jmen, jejichž smysl byl již ztracen, což je podle Müllera jev nikoliv zcela neobvyklý i v moderních dobách, kupříkladu ‚Oxford‘ etymologizuje²⁵⁹ místo, kde vůl přebrodil řeku, upozorňuje Müller, a ze starověkého kontextu uvádí další příklad ‚Lykegenes – ‚syn světla‘ – Apollo – se stal ‚synem Lycia; a Delios, ‚plný světla - zářící‘, dal vzniknout mýtu o zrození Apolla v Delosu²⁶⁰. Navíc, když několik epitetů²⁶¹ bylo používáno pro stejné označení, mohly vzniknout mýty o jednotlivých osobnostech, které byly často představovány jako bratři, sestry, rodiče nebo děti.

Mýty, příběhy, i samotné původy božských osobností byly jednoduše neporozuměním druhovým jménům, přízviskům – byly podle Müllera ‚nemocí jazyka‘. Pod tlakem kritiky však Müller toto své stanovisko přehodnotil a doplnil jej o tvrzení, že ‚podobně jako mnoho nemocí musí být mýty vskutku uznány, za regenerační bod zlomu v mladistvé, utvářející se lidské mysli²⁶².

Müller prohlásil, že to, co bylo pojmenováno – *nomina* – začalo být považováno za ‚božskou sílu‘ – *numina*. Müllerovou teorií se okamžitě začali zabírat další badatelé a Ernest Renan, snad jako první poukázal na to, že si Müller tuto myšlenku pravděpodobně vypůjčil od Eugéna Burnoufa²⁶³. Faktem je, že tato teorie rozhodně nebyla původní. V pozoruhodném pojednání Johna Seldena²⁶⁴, *On the Syrian Gods*²⁶⁵,

²⁵⁸ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. II. svazek. s. 72.

²⁵⁹ Rozuměj *odkryvá, či napovídá původ* (slova).

²⁶⁰ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop : Essays on Mythology, Traditions, and Customs*. Longmans Green & Co. Londýn, 1867. II. svazek. (New York, 1869). Dostupný na webové stránce

[http://books.google.je/books?id=eoh9CJSdBOcC&pg=PA174&dq=chips+from+a+german+workshop+V4&hl=cs&ei=b37rTbXTEoKdOsi72aMB&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CCwQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false], [citované dne 5.6.2011]. s. 73.

²⁶¹ Rozuměj *přídomek, přízvisko nebo druhové jméno*.

²⁶² Müller, Max Friedrich. *Natural Religion*. Gifford Lectures, I. s. 22.

²⁶³ Renan, Ernest. *Nouvelles considérations sur le caractère général des peuples sémitiques, et en particulier sur leur tendance au monothéisme*. Du Journal Asiatique. Paříž, 1859. s. 83, včetně poznámky pod čarou č. 1. Dostupná v elektronické podobě na webové adrese: [http://books.google.cz/books?id=PlbR1dJbhHIC&printsec=frontcover&dq=Ernest+Renan+Nouvelles+consid%C3%A9rations+sur+le&source=bl&ots=ukC2rBIBsV&sig=UQw9fSda03ddZ9-XsYir42WioqU&hl=cs&ei=Or5_TeqLLY2LhQfhk4GwBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=3&sqi=2&ved=0CCsQ6AEwAg#v=onepage&q&f=false], [citováno dne 15.3.2011].

²⁶⁴ Více o autorovi viz Jeffrey, L. David. *A Dictionary of biblical tradition in English literature*. Wm. B. Eerdmans Publishing Co. USA, 1992. ISBN 0-8028-3634-8. s. 177. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=zD6xVr1CizIC&pg=PA177&lpg=PA177&dq=John+Selden+on+the+Syrian+Gods&source=bl&ots=04zKfIOC_p&sig=CKTshCR6kY4pwEftO7bztTrEvM&hl=cs&ei=mMp

existuje tvrzení, že velký počet pohanských bohů a model vznikl v důsledku rozmanitosti používání jejich jmen v liturgii, což vedlo k výraznému zmnožení počtu těchto bohů. Jak Selden uvádí, existovala nejprve pouze různá jména (*nomina*), která byla později nahrazena různými bohy (*numina*). Tedy měsíc, který byl zván jako *Isis*, *Lucine*, *Diana*, *Trivia*, *Hecate*, dal nakonec vzniknout mnoha bohyním: každé *nomen* se stalo partikulárním *numen*²⁶⁶.

Dichotomie *nomina* – *numina* přinesla Müllerovi proslulost. Tato dichotomie také osvětluje, proč Max Müller přikládal takový význam komparativní lingvistice a někdy ji i upřednostňoval před jinými obory – věřil, že pomocí studia jazyků se mu dařilo oprostít slova od nánosů *numina* a přiblížit se tak jejich původnímu významu (*nomina*).

Müllerova teorie o mytologických počátcích lidstva a jejich sepětí s jazykem byla tvrdě kritizována již v době jeho života, a to nikoliv pouze A. Langem, ale i J. Bédierem, O. Gruppem, J. Blackiem a dalšími²⁶⁷. Někteří z těchto kritiků se ohrazovali vůči konkrétním etymologiím, jiní proti příliš pohotovému mísení sanskrtu a řeckých mýtických motivů, ale v zásadě se všichni shodovali na nedůvěře k teorii samotné. Za všechny byly tyto kritiky shrnuty následovně: „Jak mohl být nepřirozený lingvistický proces zaměnění a pomíchání, být zodpovědný za mytologii, která byla smysluplná a důvěryhodná po celé generace?“²⁶⁸.

Müller na tuto otázku nedokázal najít uspokojivou odpověď, protože svou hypotézu *nemoci jazyka* vytvořil jen proto, že již měl připravený návrh na zlepšení a vyléčení této nemoci. Tímto lékem měl být obor komparativní filologie.

Müller byl přesvědčen, že jazyk a myšlení jsou neoddělitelné součásti téhož, a že nemoc jazyka (mýtus) je nemocí myšlení; Müller tak dovolil svým oponentům vypracovat předvídatelný závěr, že jazyk, jenž nás prostřednictvím svých chyb přivádí k uctívání předmětů považovaných za osoby, převrátil samotné náboženství v lež. Opustil přitom romantické pojetí mýtů a jediné východisko, které mu zbylo pro

TcqHMJDxsgar1-DyBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CCMQ6AEwAQ#v=onepage&q=John%20Selden%20on%20the%20Syrian%20Gods&f=false, [citovaných dne 15.3.2011].

²⁶⁵ Selden, John. Wilkins, David. *Workds of John Selden*. 1672. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.ebooksread.com/authors-eng/john-selden/table-talk-of-john-selden-ala/1-table-talk-of-john-selden-ala.shtml>], [citovaných dne 15.3.2011].

²⁶⁶ Boullaye, la de Pinard Henry. *L'Étude comparée des religions*. Svazek I. Paříž, 1925. s. 161. Dostupný rovněž v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.archive.org/stream/létudecompar01pina#page/n7/mode/2up>], [citovaných dne 16.3.2011].

²⁶⁷ *Ibidem*, s. 347.

²⁶⁸ Vries, de Vredeman Jan. *Perspectives in the History of Religions*. University California Press. Do angličtiny přeložil Kees Bolle, Berkeley, 1967. s. 89.

vysvětlení vztahu mezi jazykem a mýtem, bylo objasnit ho pomocí chatrného filologického racionalizmu. Müllerovy mytologické komparace byly postupně napadány mnoha lingvisty. Vzory, které nacházel v samotných *Védách*, používal ve veřejnosti oblíbené poezii a legendách, jenž ale byly nahlíženy učenici jako kněžské hymny, jež s lidovou poezií neměly nic společného. Je zřejmé, že v době Müllera nebyly *Védy* uznány za starší než literární prameny egypské či asyrsko-babylónské záznamy. Unilineární²⁶⁹ prvenství *Véd*, na kterém Müller zbudoval své rozpracování jazyka, tak pokulhávalo už v době svého vzniku.

Celé promýšlení přeměny *nomina* na *numina* založil Müller na zakončeních podstatných jmen, která podle něho poukazovala na rod [*mužský, ženský*]. Koncovky označující rod podle Müllera navozovaly podmínky ke vzniku mytologie tím, že umožňovaly personifikaci názvů. Nicméně pečlivější jazykovědný výzkum provedený komparativními filology vedl k poznání, že samotné odvozování mytologie od rodových zakončení podstatných jmen je jako tvrzení neudržitelné, neboť mytologie existují i u národů, které žádné gramatické rodové koncovky nepoužívají. Teorie *nomina-numina*, závisující na existenci rodových zakončení, by tudíž byla platná pouze v omezeném rozsahu.

Müllera jeho neústupnost přivedla do bezvýhodné situace tím, že tvrdošijně trval na jednostranném užití etymologické explanace²⁷⁰ založené na rodových koncovkách podstatných jmen, na než zredukoval chápání mytologie ve svém díle, což mělo negativní vliv na kvalitu jeho výstupu. Tímto zúžením mytologie na lyrické²⁷¹ parafrázování²⁷² nadpozemských jevů snížil Müller celkový význam náboženství.

²⁶⁹ Rozuměj *vyvíjející se jedním směrem, zpravidla od jednoduššího k vyspělejšímu*; zde *Védy* považovány za vrchol ve vývoji.

²⁷⁰ Více o tomto tématu viz Müller, Max Friedrich. *Contributions to the Science of Mythology*. Dva svazky. Longmans, Green and Co. Londýn, 1897.

²⁷¹ Ve smyslu *vyjádření hlubokých osobních emocí*.

²⁷² Rozuměj *volné převyprávění*.

3.5 MÜLLEROVA KRITIKA EVOLUCIONISTICKÝCH TEORIÍ PROSTŘEDNICTVÍM KONCEPCE JAZYKA

Jak již opakovaně zaznělo v předchozích kapitolách, Friedrich Max Müller byl badatelem s mezinárodní pověstí, který zanechal zřetelný otisk v diskurzu humanitních věd druhé poloviny devatenáctého století. Jeho díla a přednášky, které byly zhusta opakovaně vydávány a překládány do mnoha jazyků, obsahovaly teorie o původu a vývoji jazyka, mytologie, náboženství a myšlení a upoutaly pozornost nikoliv jen badatelů, ale vydráždily i představivost široké veřejnosti o těchto tématech. Jeho badatelský entuziazmus pro hledání prapůvodu jazyka, myšlení a náboženství odpovídal novým představám vznikajícím v jeho době, jejichž ústředním tématem byla evoluce a dějiny. Aniž by zasáhl zásadní křesťanské přesvědčení, zaujímal Müller ve sporu s evolucionisty idealistická a nekonvenční stanoviska, která se snažil zpřístupnit také vzdělanému publiku, schopnému reagovat na moderní podněty ve vědě.

Jazyk je klíčem k pochopení představ Müllera o mytologii, náboženství a filozofii²⁷³. V tomto smyslu pracoval ve stylu německého romantizmu s badateli, jakými například byl J. G. von Herder²⁷⁴, F. von Schlegel a W. von Humboldt²⁷⁵. Pro ně nebyl jazyk pouhým způsobem komunikace, ale také konstitutivním nástrojem vyjádření lidského myšlení. Jazyk a myšlení byly dvěma stranami stejné mince, a jako takové byly spolu neporušitelně propojeny. Hegel a Schelling tuto myšlenku rozvinuli a zdůraznili blízký vztah mezi jazykem, národem (*ethnos*) a náboženstvím²⁷⁶. Bylo by možné namítnout, že samozřejmě existuje starý tradiční axiom²⁷⁷, který říká, že lidé jsou odlišitelní od zvířat, protože jako první používali *rozum*; Müller ale nahradil tento truizmus lepší frází, která vymezuje člověka jako

²⁷³ Pro systematický výklad viz Müller, Max Friedrich. *The Science of Thought*. Dva svazky. Charles Scribner's Sons. New York, 1887. A dále Müller, Max Friedrich. *The Science of Language*. Charles Scribner's Sons. New York, 1862.

²⁷⁴ Johann Gottfried Herder, představitel skotského osvícení, a Wilhelm von Humboldt a další němečtí romantičtí filozofové ovlivnili Müllerovy názory týkající se schopnosti člověka uchopit obecné představy a vyjádřit je pomocí jazyka. Müller považoval jazyk za božský dar, umožňující člověku vyjádřit své myšlení. Zlehčoval ideu jazyka jakožto prostředku pro jednoduchou komunikaci. Müller byl přesvědčen, že člověk byl od samého počátku schopen skutečného zvukového rozlišování. Srovnej Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 471 a dále.

²⁷⁵ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Science of Language* : Delivered at the Royal Institution of Great Britain od března do června roku 1861. Longmans, Green and Co. Londýn, 1866. s. 184 – 186. Kniha je dostupná v elektronické podobě na stránkách [http://books.google.com/books?id=7zYLA AAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gs_b_s_u_mmary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false], [citovaných dne 17.6.2011].

²⁷⁶ Müller, Max Friedrich. *The Science of Thought*. Dva svazky. Charles Scribner's Sons. New York, 1887. s. 45 a 145 a dále.

²⁷⁷ Rozuměj *zásada, považovaná bez důkazu za pravdivou*.

mluvícího jazykem, nicméně zdůrazňuje, že „je nemožné používat slova bez myšlení, podobně jako myslet beze slov“²⁷⁸. Müller zastával názor, že myšlení samo v jazyce zakládá možnost studia rozvoje lidského myšlení na základě vývoje jazyka a prosazoval proto používání srovnávacích jazykovědných studií a etymologické metody k objevení nejnižších vrstev lidských dějin. Jak pevně věřil, existoval vždy v lidské mysli morální imperativ studovat zákony a smýšlení božské moudrosti, a to jak v historii, tak v přírodě „... tak dosáhneme toho, co objekty (vizuální entity) mají společného, až dosáhneme nejširší generalizace a nejvyšších myšlenek, které jsou ještě zpozorovatelné v rámci lidského vědění“²⁷⁹. Pokud tedy člověk mluví jazykem a myslí, znamená to podle Maxe Müllera, že všechny jazyky jsou racionální, a tedy jejich racionálnost nebo gramatika může být analyzována. Na druhou stranu však připouštěl, že historická fakta nepomohou vyřešit tajemství původu jazyka, nicméně pomohou přinejmenším porozumět jeho raným stádiím a postupnému vývoji²⁸⁰.

Vznik termínu *Study of Religion* umísťuje professor E. J. Sharpe do období let 1859 až 1869. Tato doba je „svědkem rychlého vývoje a zcela nové situace ve světě náboženských studií, situace, která může být popsána jediným slovem ‚evoluce‘²⁸¹. Před rokem 1859 student světových náboženství i přesto, že měl dostatečný motiv pro svá studia a více než dostatek materiálu, na kterém zakládal své výzkumy, neměl naprosto jasnou metodu pomocí níž by zacházel se svým studijním materiálem. Po roce 1869, díky vývoji v uplynulém desetiletí, měl k dispozici evoluční metodu. Evoluce²⁸² měla dopad na studium náboženství, navzdory tomu, že Max Müller byl z počátku vůči ní podezíravý.

A právě ve druhé polovině 19. století představili evolucionisté, kam patří například H. Spencer a E. B. Tylor, teorii o vzniku jazyka vynořujícího se z bručení a vrčení zvířecí říše. Obecně rozšířenou teorií byla v té době také ta H. Wedgwooda, který

²⁷⁸ Müller, Max Friedrich. *The Science of Language : Delivered at the Royal Institution of Great Britain*. Charles Scribner and Company. New York, 1866. s. 72.

²⁷⁹ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 193, poznámka pod čarou č. 37.

²⁸⁰ *Ibidem*, s. 194 a dále.

²⁸¹ Eric J. Sharpe, *Comparative Religion: A History* (London: Gerald Duckworth, 1975) s. 27.

²⁸² Antropolog Munro zařazuje evoluci do humanitního rámce studia v roce 1908, když říká: „Ne proto, že materiální svět se stal předmětem lidského studia a reflexe, ale proto, že bylo dosaženo kompletní a dalekosáhlé revoluce v současném filozofickém myšlení. Z hlediska evoluce, celý organický svět, člověka nevyjímaje, odhaluje jednotu, harmonii a vznešenost, oproti době, kdy se poznávání světa dělo s přispěním systému spekulativní filozofie“. Srovnej viz Robert Munro, „Anthropology“, in James Hastings, ed., *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (New York: Charles Scribner's Sons, 1908) Svazek I., s. 572.

původy jazyka spatřuje v něčem natolik živočišném a zcela profánním či obscénním, jako je vyjádření emocí při překvapení nebo strachu. Tyto teorie H. Wedgwood nazval jako ‚bow wow!‘ a ‚pooh pooh‘²⁸³. Pod stejným názvem je zmiňuje i Max Müller ve svém díle *The Science of Thought*²⁸⁴, ale zaujímá k nim odmítavé stanovisko, jak ukazuje sarkasmus, s nímž se o těchto teoriích vyjadřuje.

Presvědčení, že jazyk nebyl pouze prostředkem komunikace, ale také základem pro myšlení, přivedla Müllera do konfliktu s Ch. Darwinem a jeho následovníky. Podobně jako mnoho liberálních křesťanů té doby, neměl Müller sám problém přijmout představu života vyvíjejícího se ‚z tisíce forem‘, protože si uměl představit pokračující dynamický proces ‚božského vědomí‘²⁸⁵. Jak je patrné z následujícího citátu, Müllerovi vadí „neproblematické“ užívání termínu evoluce: „za skutečné neštěstí považuji aplikaci evoluční teorie, kterou s takovým triumfem aplikoval Darwin k tomu, aby vysvětlil utváření/produkci přírody, a která by měla být použita k vysvětlení vnitřních mechanismů člověka. Evoluce je tak pohodlným termínem užívaným zcela neproblematicky; termín ušetří spousty problémů a může být lehce použitý pro vysvětlení čehokoliv“ ... „u čeho je očekávaný vývoj“²⁸⁶.

Bodem sváru s Ch. Darwinem také byla jeho poslední zvířecí metamorfóza, kdy mělo dojít, podle Ch. Darwina, k přeměně primáta na člověka a tudíž i ke vzniku jazyka. V tomto místě Max Müller s Ch. Darwinem nesouhlasil a jeho hypotézu rozporoval. Teorii Ch. Darwina Müller nedůvěřoval hlavně z toho důvodu, že nenacházel žádný napůl rozumový, napůl vyvinutý jazyk, který by potvrdil existenci částečně rozumově vyvinutých jedinců²⁸⁷. Navíc Müller prosazoval svou představu o oblasti v lidském těle, která je sférou lidského ducha, jenž je nezávislý na materiálním světě. Müller tak odmítl představu o momentu nově se vynořujícího lidství z hlubin zvířecí živočišnosti se slovy: ‚jazyk je naším Rubikonem a žádnému zvířeti není

²⁸³ Srovnej Wedgwood, H. *A Dictionary of English Etymology*. Londýn, 1859-1865. Více o tématu viz Wedgwood, Hensleigh. *On the Origin of Language*. J. B. Lippincott & Co. Philadelphia, 1866. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=1OkWAAAAAAAJ&oi=fnd&pg=PA1&dq=Wedgwood+H.+theory+of+language&ots=T_RcjMhmFd&sig=DK5XmjiEI-Kwd7R2RWLBR8FEx1s#v=onepage&q&f=false], [citovaných dne 17.6.2011].

²⁸⁴ Müller, Max Friedrich. *The Science of Thought*. Charles Scribner's Sons. New York, 1887. s. 175, 181 a 206. Dále srovnej Müller, Max Friedrich. *The Science of Language : Delivered at the Royal Institution of Great Britain*. Charles Scribner and Company. New York, 1866. s. 407-423.

²⁸⁵ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 470.

²⁸⁶ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 471.

²⁸⁷ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 470 a dále.

umožněno ji překročit²⁸⁸. A právě na neměnné hranice mezi zvířetem a člověkem Müller skálopevně trval. Své myšlenky o evoluci lidství rozpracoval ve svých *Gifford Lectures*, ve kterých také pojednává o filozofii náboženství²⁸⁹.

Charles Darwin Müllera pozval k diskuzi týkající se výše uvedené problematiky na krátkou „audienci“²⁹⁰ (1875). Müller vypráví, jak ho Darwin vřele uvítal, provedl ho po své zahradě a protože mu Ch. Darwin věnoval pouze čtvrt hodiny ze svého času, stěžující si na dlouhotrvající nemoc, napnul Müller všechny své síly a důrazně prohlásil „žádné zvíře, vyjma lidského zvířete, neudělalo jediný krok směrem ke generalizaci vjemů a slovních základů, které jsou skutečnými prvky všech jazyků, a jako takové jsou známkou zevšeobecnění poznatelných objektů“²⁹¹. Darwin poslouchal, podal mu ruku a řekl, „jste nebezpečný člověk“²⁹² a rychle odešel.

Charlese Darwin nepovažoval lidskou schopnost řeči za velkou překážku své hypotézy o vývoji člověka z nižších živočišných druhů. Darwin poukazoval na různé formy komunikace mezi vyššími živočichy a vysvětloval tak svým způsobem původ jazyka²⁹³. V tomto ohledu se odkazoval na dřívější teorie o původu jazyka založené na onomatopoické teorii²⁹⁴ a interjekci²⁹⁵.

Max Müller onomatopoickou teorii odmítal z důvodu, že „umísťovala člověka na nižší stupeň než je zvíře, neboť předpokládá, že ptáci a zvířata byli člověku učitelem“

²⁸⁸ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Science of Language* : Delivered at the Royal Institution of Great Britain od března do června roku 1861. Dva svazky. Longmans, Green and Co. Londýn, 1866. I. svazek. s. 15 a 385 a dále. Kniha je dostupná v elektronické podobě na stránkách [http://books.google.com/books?id=7zYLAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gb_s&as-urn=urn:isbn:0156001899&as-cad=0#v=onepage&q&f=false], [citovaných dne 17.6.2011].

²⁸⁹ Pro celkovou představu o jeho myšlení viz Adelaide, Georgina. *The Life and Letters of the Right Honourable Friedrich Max Müller*. Nakladatelství Asian Educational Services. New Delhi, 2005. ISBN 81-206-1799-1. I. a II. svazek. s. 233 a dále. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.archive.org/stream/lifelettersofrig01mluoft#page/n9/mode/2up>], [citovaných dne 29.5.2011].

²⁹⁰ Korespondence s Charlesem Darwinem mapuje nově „*Darwin Correspondence project*“ dostupný rovněž v elektronické podobě na CD (možné objednat) či případně přímo na webových stránkách [<http://www.darwinproject.ac.uk/advanced-search?as-corresp=&as-person=Max+M%C3%BCller+Friedrich&as-place=&ask-content=&asv-content=as-body&as-year-from=&as-year-to=&as-set=&as-physdesc=&as-volume=&as-repository=&as-calnum=&as-n=&intercept=adv&asp-page=0&as-type=letter&asdesc=&Search=Search+for+Letters>], [citovaných dne 17.6.2011].

²⁹¹ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 176-177.

²⁹² *Ibidem*.

²⁹³ Darwin, Charles. *Descent of Man*. Kapitola 3 (porovnání duševních schopností člověka a nižších zvířat). s. 94 a dále.

²⁹⁴ *Užívání slov, které napodobují zvuk, který vyjadřuje (naznačuje) dané věci v okolí, např. zvířat.*

²⁹⁵ *Náhlý bezděčný emfatický výkřik vyjadřující emoce.*

²⁹⁶. Müller tak nemohl akceptovat fakt, že by kupříkladu kukačka byla tou, která člověka povzbudila k jazyku. Namítal, že množství slov utvořených imitací zvuků by se snížilo na malý počet, pokud by se staly předmětem zájmu srovnávacích filologů. Ani teorie interjekce nebyla pro Müllera dostatečně průkazná. Viděl propastný rozdíl mezi slovem „smát se“ a interjekcí „ha, ha!“ . Navíc Müller řešil otázku, že by měla zůstat zvířata bez jazyka, pokud by formativní prvky lidské řeči byly buďto pouhý pláč nebo napodobování zvuků přírody. Jazyk jako duševní aktivita je velmi specifická pro lidský druh a jasně ukazuje na nedostatek kongruence (shody) mezi člověkem a zvířetem. Jazyk znamenal pro Müllera podmínku duševní činnosti, nevyjímaje náboženství, a jak tvrdil, jazyk u zvířat zcela postrádal. V té době nebyla ještě dokončena teorie mutace a rovněž chyběly znalosti o emergentní (nutné) evoluci, lišící se od adaptivní evoluce²⁹⁷.

Müller odmítal odvozování jazyka od původních primitivních forem komunikace, podobně jako mimetické (imitující) a vkládané výrazy, neboť tyto teorie nešly dohromady s jeho tvrzením, že jazyk je neodmyslitelnou součástí lidského myšlení. Müller přitom vycházel z myšlenek Johna Locka²⁹⁸, který popřel schopnost zvířat přemýšlet abstraktně a vytvářet obecné myšlení²⁹⁹. Podobně i biskup Berkeley kriticky hodnotil stávající teorie o obecném myšlení a pojmovém jazyku³⁰⁰.

Müller se zamýšlel nad dějinami lidského myšlení, ať už studovanými prostřednictvím jazyka, náboženství, politických praktik nebo umění a vždy vyžadoval, aby zkoumání čerpalo čistě z historického bádání, neboli aby byly sledovány příčiny a důsledky historických událostí; připomínal také, že dějiny lidského myšlení vyžadují znalost lidského počínání pro to, abychom mohli objevit nejmenší stopy té velkolepé minulosti, ale zcela jistě ne v podobě souvislého sledu započatý u nekultivovaného divocha (savage), jeho jeskyně a lesa k výšinám Parthenonu³⁰¹, k vrcholu Jupiterova chrámu³⁰² a velkolepým obloukům opatství ve Westminsteru. „Nejde nám o to vědět, jak se stal člověk tím, čím je“, prohlásil Müller, „ale jde nám o to dozvědět se, jak se

²⁹⁶ Müller, Max Friedrich. *The Science of Language : Delivered at the Royal Institution of Great Britain*. Charles Scribner and Company. Svazek I. New York, 1866. s. 420.

²⁹⁷ Chaudhuri, C. Nirad. *Scholar extraordinary : The life of professor the Rt. Hon. Friedrich Max Müller*. Chatto & Windus. London, 1974. 386 s. ISBN 0- 701119-44-6. s. 194.

²⁹⁸ * 1632 – 1704.

²⁹⁹ Müller, Max Friedrich. *The Science of Language : Delivered at the Royal Institution of Great Britain*. Charles Scribner and Company. Druhý svazek. New York, 1866. s. 334-9.

³⁰⁰ Müller, Max Friedrich. *The Science of Thought*. Charles Scribner's Sons. New York, 1887. s. 259 a dále.

³⁰¹ chrám postavený na akropoli bohyni Athéně před více jak 400 BCE

³⁰² v orig. užito slovo *the Capitol*, které v moderním slova smyslu má význam Kapitol, budova amerického parlamentu, v historickém významu znamená Jupiterův chrám ve starověkém Římě.

skutečně rozvíjel a to krok za krokem z nejnižších hlubin až do podoby, kterou považujeme za nejvyšší stupeň civilizovaného života našeho³⁰³ století. Ale stále hovoříme o historii, ne o evoluci³⁰⁴. Müller se těmito slovy pokusil zamezit nekritickému užívání evolučních teorií v humanitních studiích, a namísto toho zdůrazňoval potřebu studovat historický vývoj myšlení. Etymologii považoval za nezbytný nástroj k rekonstrukci dějin myšlení, což názorně ukazoval na nových srovnávacích studiích indoevropských jazyků.

Jak vyplývá z Müllerových prací, jeho přístup k jazykům byl jednoznačně ovlivněn studiem a analýzou starověkých textů, kterým se věnoval. Zajímal se přitom velmi intenzivně o stopy po *dějinách* jazyků a potažmo myšlení, které se snažil nalézt ze všech dostupných pozůtatcích starých rukopisů. I když Müllerovy názory nebyly jednomyslně přijaty, mnohé z jeho námitek přispěly k alternativnímu vysvětlení kritizovaných teorií³⁰⁵.

³⁰³ rozuměj 20. století

³⁰⁴ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 17.

³⁰⁵ Steinthal, Haymann. *Ursprung der Sprache*. Berlín, 1877. s. 146-299.

4.0 FRIEDRICH MAX MÜLLER ZAKLADATEL RELIGIONISTIKY

Je dobrým zvykem hledat a určovat „otce zakladatele“ té které diskurzivní tradice a zde nelze opominout význam Friedricha Maxe Müllera, který byl, spolu s holandským egyptologem C. P. Tielem, spojován s institucionalizací nově vznikajícího moderního vědeckého oboru studia *Science of Religion* či *Comparative Religions*. Müller si své prvenství zasloužil tím, že jako první dosáhl odborného zkoumání náboženství³⁰⁶ tak zvaným nenáboženským způsobem na půdě moderní, západoevropské univerzity konce 19. století.

³⁰⁶ Müller se přímo podílel na ustanovení metod oboru a související systematizaci poznání. Své představy na náboženskou vědu Müller vysvětlil ve čtyřech přednáškách přednesených na *Royal Institution*, které ale neplánoval vydat. Navzdory tomu byly bez jeho souhlasu otištěny v časopise *Frazer's Magazine*, viz - *Frazer's Magazine* je dostupný v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.scribd.com/doc/40512782/Max-Muller-Darwin-and-Language-I>], [citovaných dne 19.6.2011].

Tyto čtyři přednášky byly vydány pod názvem *Introduction to the Science of Religion* a Müller je věnoval unitářskému teologovi Ralfovi Waldo Emersonovi (*1803 – 1882) na památku jeho návštěvy Oxfordu, a vyjádřil tak implicitně své pocity souznění s myšlením Emersona, který obhajoval ideu, že Krist byl v podstatě učitelem, který prohlásil, že bůh je sám o sobě ztělesněn v lidech, a tak zdůraznil pouto mezi bohem a člověkem.

Introduction to the Science of Religion byly vydány také v Americe a dalších zemích. Touto publikací dal Müller prvotní podnět ke vzniku srovnávacích studií o náboženství a formuloval jeho základní pravidla, viz Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1878. s. 224-225. „What we want to know is, how religion is possible; how human beings, such as we are, came to have any religion at all; what religion is, and how it came to be what it is“.

Mnozí toto dílo, ve kterém se mimo jiné věnoval metodologii nového oboru *Science of Religion*, považují za „zakládající spis komparativního náboženství“, potažmo *religionistiky*, viz Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworth. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9. Viz předmluva s. xi a s. 35.

Nutné je dodat, Müller čerpal také z myšlení J. G. Herdera (Johann Gottfried Herder, *1744-1835 „*Zvířata jsou vskutku na Východě zvaná tichými tvory země; díky uspořádání jazyka získal člověk špetku božskosti, zrno rozumu a nekonečnou dokonalost, odezvu tvůrčího volání k vládě na zemi*“). Více viz Bosch, Lourens Peter van den. *A Life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 180.

Johann Gottfried Herder, představitel skotského osvícení a Wilhelm von Humboldt a další němečtí romantičtí filozofové ovlivnili Müllerovy názory týkající se schopnosti člověka uchopit obecné představy a vyjádřit je pomocí jazyka. Müller považoval jazyk za božský dar, umožňující člověku vyjádřit své myšlení. Odmítal ideu jazyka jako prostředku pro jednoduchou komunikaci. Müller byl přesvědčen, že člověk byl od samého počátku schopen skutečného zvukového rozlišování.) a zapracoval do svých teorií koncept, který předpokládá úzké propojení mezi jazykem, náboženstvím a povahou národa v raných dějinách lidstva. Müller se pokoušel, spolu s použitím srovnávací metody v rámci vymezených hranic lingvistického exkurzu, vystopovat jediný protojazyk. (Müller, Max Friedrich. *Letter to Chevalier Bunsen : on the Classification of the Turanian Languages*. Oxford. Svazek je dostupný v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=NIYTAAAAQAAJ&oi=fnd&pg=PA3&dq=Letter+on++the+Classification+of+the+Turanian+languages&ots=9dLWt0bAx0&sig=b0nzCb4vhwowVGLsBIaNHrC97X8#v=onepage&q=Letter%20on%20the%20Classification%20of%20the%20Turanian%20languages&f=false>], [citovaný dne 14.6.2011].)

V době Maxe Müllera badatelé odvozovali příbuznost veškerých jazyků z jednoho prajazyka, jmenovitě z hebrejštiny jako jazyka, jímž mluvil Adam v ráji a jehož původ je božský. Tento božský jazyk měl být podle historicky původním jazykem, společným pro árijské, semitské a turaniánské jazyky. Více o této problematice více viz Anton Marty. *Kritik der Theorien über den Sprachursprung*. 1875.

Müllerův hlavní přínos tkví v tom, že judeo-křesťanská tradice začala být nazírána novým, kritickým způsobem a otevřely se tak cesty k promýšlení dalších souvislostí. Náboženství jakožto předmět studia považovali za samostatný obor již před Maxem Müllerem i jiní učenci, avšak byl to především a teprve Friedrich Max Müller, kdo ve svých přednáškách předložil ucelenou koncepci jinak roztříštěných pokusů o zkoumání náboženství vědeckým způsobem³⁰⁷, tj. za pomoci induktivní historické metody, kterou lze považovat za vědeckou, kritickou, historickou a komparativní³⁰⁸. Max Müller „navrhl, aby věda a náboženství byly spojeny do oboru *Science of Religion*, jehož obsah pak přiblížil ve svých přednáškách široké veřejnosti³⁰⁹. Müllerův odkaz tedy spočívá v tom, že dal komparativnímu studiu náboženství významný impuls k dalšímu rozvoji, že vymezil hranice tohoto diskurzu, že zavedl pro tento obor terminologii a definoval pro něj soubor základních teorií³¹⁰.

Co se týká obsahové stránky jeho díla, byla komparativní metoda³¹¹ spolu s evoluční metodou rozhodujícím nástrojem, který sloužil k vědeckému popisu náboženství. Komparativní přístup ke studiu náboženství, tolik typický pro rané studium náboženství, vyšel z Müllerova přesvědčení, že komparativní analýzu jazyků spolu s pevně danými pravidly této metody lze využít a aplikovat v *Science of Religion*³¹². Jak Müller dále vysvětlil: „srovnávání nemůže stát na teologických argumentech, ale na pravidlech komparativní filologie“³¹³.

Eric Sharpe komentuje Müllerovo prosazování srovnávací metody ve studiu náboženství slovy: „vycházet z jedné náboženské tradice znamená odříznout se od

³⁰⁷ Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworth. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9. s. 11.

³⁰⁸ Robert Munro, „Anthropology”, in James Hastings, ed., *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (New York: Charles Scribner's Sons, 1908) Svazek I., s. 31.

³⁰⁹ Pinard de la Boullaye nazval Müllera, díky roli kterou zastával, *vulgarisateur*³⁰⁹. De la Boullay vyzdvihl Müllerovo úsilí psát a přednášet o možnostech nové vědy, aniž by podrýval svou majoritní křesťanskou víru. Více viz (Boullaye, la de Pinard Henry. *L'Étude comparée des religions*. Svazek I. Paříž, 1925. s. 329. Dostupný rovněž v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.archive.org/stream/ltudecompar01pina#page/n7/mode/2up>], [citovaný dne 20.3.2011].)

³¹⁰ „Před Maxem Müllerem“, píše Sharpe, „oblast náboženských studií, byť rozvinutá a nasycená, byla bez organizace. Po něm bylo možné obor vidět více jako celek, podrobený metodě a, ve zkratce, chovající se vědecky“. Srovnej Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworth. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9. s. 46.

³¹¹ Komparace, čili srovnávání, se stala základní vědeckou metodou; Darwin vyvinul své evoluční hypotézy na základě porovnávání různých živočišných a rostlinných druhů. Podobně používali srovnávací metodu vědci, kteří usilovali o vytvoření nových teorií, nebo o modernizaci starších teorií, aby mohli vysvětlit přetrvávání náboženství jako prvku v lidské kultuře a skutečnou pluralitu náboženských systémů.

³¹² Erica J. Sharpeho, *Comparative Religion : A History*, s. 30-31.

³¹³ *Ibidem*, s. 143.

pramenů nového poznání. Být oddán pouze křesťanství, judaismu, islámu nebo hinduismu je obdivuhodné, ale to neznamená dělat vědu³¹⁴. Ohajoval tak Müllerovu snahu o důsledně nestranné a vědecky podložené³¹⁵ porovnávání různých náboženství, které mělo vést (podle Müllera) k poznání původu a geneze³¹⁶ (univerzálního) náboženství³¹⁷.

Vyzdvižení významu Maxe Müllera coby výrazného promotéra komparativního studia náboženství se může jevit jako umenšení zásluh o tento obor připisovaných C. P. Tielemu a jeho vynikajícímu dílu³¹⁸ (*Geschiedenis van den Godsdiens*³¹⁹, 1876). Ze srovnání obou těchto autorů ale vychází jen o málo lépe Müller, a to především díky své univerzálnosti³²⁰, šíři odborného záběru, a právě z důvodu aktivnějšího přístupu k popularizaci nových myšlenek. Těmito i dalšími důvody si lze vysvětlit proč je Max

³¹⁴ Erica J. Sharpeho, *Comparative Religion : A History*, s. 31.

³¹⁵ Stejně kriticky a s nestrannou vědeckostí požadoval Müller přistupovat ke zkoumání náboženských svatých textů a navrhol práci s těmito texty v jejich původním jazyce. Müller sice uznal, že je nutné rozlišovat mezi staršími a mladšími vrstvami textů, nicméně porozumění obsahu náboženství se podle Müllera v průběhu času nezměnilo. Pro více informací viz Masuzawa, Tomoko. *In Search of Dreamtime : The Quest for the Origin of Religion*. University of Chicago Press. Chicago, 1993. s. 22 a dále s. 34 - 35.

³¹⁶ Müller, Max Friedrich. Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1873. s. 122-123.

³¹⁷ Müller zde poznamenává, že náboženství a původ náboženského myšlení utvářelo předmět hlubokého a horlivě usilujícího myšlení od samého počátku toho, co nazýváme dějinami filozofie. Srovnej *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, 1878 s. 6. Müller navrhoval, aby věda a náboženství byla spojena do jednoho názvu, *Science of Religion*. Srovnej Eric J. Sharpe, *Comparative Religion : A History*, s. 28.

³¹⁸ Dílo, Cornelia Petrusse Tieleho, *Outlines of the History of Religion to the Spread of the Universal Religions*, pojednává o konceptech náboženství. Po první kapitole, kde je krátce představeno pojetí náboženství v raných dějinách holandské *science of religion*, následuje popis hlavního východiska v Tieleho diskuzi o náboženství – vztah mezi vnějším (*outside*) v podobě „dogmat a rituálů“ a vnitřním přesvědčením (*inside*). Hlavní část této kompozice je zaměřena na detailní analýzu Tieleho *Gifford Lectures*. Struktura jeho *magnum opus* je zcela jasná, což umožňuje lépe pochopit rozdílné úhly pohledu Tieleho přístupu s jakým přistupuje ke svému danému předmětu (*k náboženství*). Metafora vnějších projevů náboženství, umožňuje, podle Tieleho, nahlédnout do vnitřního jádra a tak nahlížet náboženství „v nejskrytějších hlubinách našich duší“. Tiele pojímá náboženství jako konečně psychologický fenomén; jehož esencí je „zbožnost“ (piety). C. P. Tiele svým dílem pomáhá založit novou vědu *Science of Religion*, která ukazuje, jak náboženská potřeba je jednou z „nejsilnějších“ a „nejintenzivnějších“ lidských potřeb vůbec. Dílo je dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.archive.org/stream/outlinesofthehi00tieluoft#page/n25/mode/2up>], [citovaných dne 19.6.2011].

³¹⁹ Dílo bylo přeloženo anglického jazyka Josephem Estlinem Carpenterem v roce 1877 a bylo vydané pod názvem *Outlines of the History of Religion to the Spread of the Universal Religions*. Trübner & Co., Ludgate Hill. Londýn, 1888.

³²⁰ Eric J. Sharpe, *Comparative Religion: A History* (London: Gerald Duckworth, 1975) s. 35-36. „Nejlépe mezi ostatními svými současníky, byl schopen přesvědčit západní svět, že v záležitosti náboženství, stejně jako v oblasti jazyka, *he who knows one, knows none*“.

Müller označován za „otce“ či „zakladatele“ akademického studia náboženství, a to častěji než například C. P. Tiele.³²¹

Joseph M. Kitagawa a John S. Strong³²² zastávají názor, že je diskutabilní Müllera považovat za zakladatele *Science of Religion*, nicméně připouští, že se významně zasadil, více než kdokoliv jiný, o založení srovnávacího studia náboženství a to i přesto, že jeho metodologie a teoretické konstrukce jsou v současnosti nmoderní a jeho názory kritizovány³²³.

Titul otce zakladatele *náboženské vědy* Müllerovi odepřel holandský historik náboženství Cornelius Petrus Tiele³²⁴ a stejně tak William Dwight Whitney³²⁵ (*Oriental and Linguistic Studies*, 1926³²⁶).

Současník Maxe Müllera, C. P. Tiele se vědomě vyhýbal uznat Müllera za zakladatele této nové disciplíny, když řekl: „Může být kdokoliv prohlášen za zakladatele této nové disciplíny?“³²⁷ ... „mnozí udělili tento titul věhlasnému oxfordskému profesorovi, F. M. Müllerovi; jiní, mezi nimiž byl například W. D. Whitney, mu tento titul upřeli. Snad ponecháme rozhodnutí na další generaci. Co mě se týká“, říká Tiele, „raději bych se přiklonil k názoru Whitneyho, než bych považoval Müllera za zakladatele“³²⁸. Nicméně C. P. Tiele neupíral Müllerovi přínos pro *Science of Religion* a prohlásil, že „nové studijní odvětví těžko může být považováno za

³²¹ Masuzawa, Tomoko. *In Search of Dreamtime : The Quest for the Origin of Religion*. University of Chicago Press, Chicago, 1993. s. 58-61.

³²² Smart, Ninian. Clayton, John. Sherry, Patrick. Katz, T. Steven. *Nineteenth Century Religious Thought in the West*. Svazek III. Cambridge University Press, Cambridge, 1985. ISBN 0-521-30114-9. s. 179 - 213.

³²³ Smart, Ninian. Clayton, John. Sherry, Patrick. Katz, T. Steven. *Nineteenth Century Religious Thought in the West*. Svazek III. Cambridge University Press, Cambridge, 1985. ISBN 0-521-30114-9. s. 179.

³²⁴ * 1830 – 1907. Rok úmrtí je zde uváděn jiný než uvádí Van den Bosch <http://www.giffordlectures.org/Author.asp?AuthorID=168>. Je možné zjistit čím se liší C. P. Tiele od Maxe Müllera a proč s ním tolik nesouhlasil. V odkazu se nachází dvě z Tieleho prací, týkající se tématu *Elements of the Science of Religion* svazek I a II.

³²⁵ Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. Poznámka pod čarou č. 434.

³²⁶ Tato práce W. D. Whitneyho obsahuje články, které odsuzují Müllerovy teorie, podobně jako Müllerovy *Chips from a German Workshop IV* obsahují eseje reagující na Whitneyho teorie; v *Chips* se Müller proti kritice W. D. Whitneyho ohrazuje a brání své teorie. Více o této problematice viz článek Sutcliffe, Casey Patricia. *Thought and Reality*. Lommel. Houston, 2004. Dostupný v elektronické podobě na webových stránkách [http://www.lacus.org/volumes/30/105_sutcliffePatricia.pdf], [citovaný dne 19.6.2011].

³²⁷ Tiele, Cornelius Petrus. *Elements of the Science of Religion*. Dva svazky, I. *Morphological*, II. *Ontological*. William Blackwood and Sons. Edinburgh a Londýn, 1897. s. 280-286.

³²⁸ Tiele, Cornelius Petrus. *Elements of the Science of Religion*. Dva svazky, I. *Morphological*, II. *Ontological*. William Blackwood and Sons. Edinburgh a Londýn, 1897. s. 283. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.archive.org/stream/elementsofscienc01tieliala#page/n5/mode/2up>], [citovaných dne 19.6.2011].

založené“ a dále podotkl, že „podobně ostatní [lidé] v různých zemích v té době cítili samozřejmou potřebu uvést tuto vědu v činnost. Velký počet vědců se začal zapojovat do tohoto úsilí a jejich počet se postupně zvyšoval. Po několika letech, byly zaváděny na univerzitách posty profesora, první v Holandsku, po něm také ve Francii a kdekoli jinde v Evropě a nyní dokonce i v Americe“³²⁹.

Raný historik této disciplíny, Louis H. Jordan³³⁰, se rovněž zdráhá Müllerovi přiznat zakladatelství oboru, nicméně Müllera nazývá prorokem a průkopníkem tohoto vědního oboru. Velkoryseji prohlásil Hans Klimkeit ve svém příspěvku v *New Encyclopedia of Religion*³³¹, že „Müller může být považován za jednoho ze zakládajících otců *Science of Religion*“³³². Také následující tři monografická díla napsaná o F. M. Müllerovi ho s větší odvahou prohlásily za zakladatele této vědy. Jedním z autorů těchto monografií je Ronald W. Neufeldt³³³, který tvrdí, že existuje dostatek důkazů pro to, Müllera prohlásit za zakladatele vědy o náboženství. Další z autorů, Johannes H. Voigt,³³⁴ píše: „...význačným průkopníkem a zakladatelem předmětu *Comparative Religion* byl bezpochyby F. M. Müller, který se stal tvůrcem akademického oboru ‚*Comparative religions*‘. Poslední z těchto tří výše zmíněných autorů monografických děl je G. W. Trompf³³⁵, zastává názor, že Müller „může být považován za zakladatele moderního srovnávacího studia náboženství a za tvůrce mladé společenské vědy nebo (pokud chcete) uznávaného oboru, který usiluje o to, aby se stal výchozím bodem v současném, rozděleném světě učenosti...“³³⁶; [Müller je] systematickým myslitelem, který založil obor *Comparative Religion* ve světě vědy“³³⁷, uzavírá Trompf.

³²⁹ *Ibidem*.

³³⁰ Jordan, Henry Louis. *Comparative Religion : Its Genesis and Growth*. s 568. T. & T. Clark. Edinburgh, 1905. Dostupná rovněž v elektronické podobě na webových stránkách: [http://books.google.cz/books?id=wBks2tgo_zAC&printsec=frontcover&dq=Jordan,+Henry+Louis.+Comparative+Religion+:++Its+Genesis+and+Growth&hl=cs&ei=v5aETyKgBYX1sgbn-YCjAw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CckQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false], [citovaných dne 19.3.2011].

³³¹ Klimkeit, Hans Joachim. *Encyclopedia od Religion and Ethics*. 13 svazků. Vydavatel James Hastings. T. & T. Clark. Edinburgh, 1987. s. 153 – 154.

³³² Klimkeit, Hans Joachim. *Encyclopedia od Religion and Ethics*. 13 svazků. Vydavatel James Hastings. T. & T. Clark. Edinburgh, 1987. s. 154.

³³³ Neufeldt, Ronald W. F. *Max Müller and the Rg-Veda : A Study of Its Role in His Work and Thought*. Calcutta: Minerva, 1980. ISBN 0-836-40040-2. s. 92.

³³⁴ Voigt, H. Johannes. *Max Müllers : The Man and His Ideas*. Calcutta, 1967. s. 2 a 14.

³³⁵ Trompf, W. G. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Shakuntala Pub. House. Bombay, 1978. s. 99. ISBN 1-020-4850-6. s. 2.

³³⁶ *Ibidem*.

³³⁷ Trompf, W. G. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Shakuntala Pub. House. Bombay, 1978. s. 99. ISBN 1-020-4850-6. s. 3.

Podobně tak Thomas Ryba přiznává ve své knize Müllerovi post zakladatele nově vědy o náboženství³³⁸. E. J. Sharpe³³⁹ rovněž považuje Müllera za zakladatele tohoto nového oboru, a poznámenává, že i když Müller nevymyslel pojem *Science of Religion*, jen díky Müllerovi byl tento termín všeobecně uznán³⁴⁰.

Jedním z podstatných rysů Müllerovy kariéry bylo, že vyvolával nebo přinejmenším výstižně tlumočil své obrovské zanícení a udával impulsy v novém oborovém bádání. Před ním, jak uvádí E. J. Sharpe „byl obor náboženských studií, byť rozsáhlý a plně obsazený, neuspořádaný. Po něm tento vědní obor podléhal metodě a, ve zkratce, byl systematicky zorganizovaný“³⁴¹. K tomu dodává L. Jordan ve svém díle zasvěcenému historii komparativního náboženství, že „Max Müller ,udělal nesrovnatelně více pro nový obor jako jeden z jejích prvních proroků a průkopníků, než měl kdy čest pro tuto disciplínu vykonat jako jeden z prvních jejích zakladatelů a odborníků“³⁴².

V poslední čtvrtině devatenáctého století byla sílila snaha etablovat studium *Science of Religion* na univerzitách napříč Evropou. Müller byl jedním z významných promotérů studia srovnávacích dějin náboženství, který potřebu vytváření profesorských postů v oboru na univerzitách prosazoval³⁴³. Müller svou vytrvalostí strhl lavinu zájmu, k níž se postupně přidávali další a napomáhali tak rostoucímu zájmu o poznávání různorodosti jiných náboženství³⁴⁴ než bylo křesťanství, a to včetně jeho srovnání

³³⁸ Ryba, Thomas. Bond, Doherty George. Tull, Wayne Herman. *The Comity and Grace of Method : Essays in honor of Edmund F. Perry*. Northwestern University Press. Illinois, 2004. ISBN 0-8101-1891-2. s. 41.

³³⁹ Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworht. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9.

³⁴⁰ *Ibidem*, s. 31, poznámka 7.

³⁴¹ Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworht. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9. s. 46.

³⁴² Jordan, Henry Louis. *Comparative Religion : Its Genesis and Growth*. s 568. T. & T. Clark. Edinburgh, 1905. s. 522. Dostupná rovněž v elektronické podobě na webových stránkách: [http://books.google.cz/books?id=wBks2tgo_zAC&printsec=frontcover&dq=Jordan,+Henry+Louis.+Comparative+Religion+:+Its+Genesis+and+Growth&hl=cs&ei=v5aETyKgBYX1sgbn-YCjAw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CckQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false], [citovaných dne 19.3.2011].

³⁴³ Holandská vláda zřídila (1876) čtyři profesorská křesla v oboru náboženských studií a dvě z nich byly ihned obsazeny učiteli zásadního významu z oboru historie náboženství: v Leydenu – Cornelius Petrus Tiele, v Amsterdamu – Chantepie de la Saussaye. V roce 1879 její příklad následovala Francie a ustanovila zvláštní post pro náboženské studie na *Collège de France*, následované v roce 1885 založením *Section des Sciences Religieuses* na Sorboně. Švýcarsko slavnostně zahájilo v roce 1873 studia historie náboženství v Ženevě. V Německu, po počáteční opozici Adolfa von Harnacka, jenž prohlásil, že německé teologické fakulty se musí vyhnout diletantismu a striktně se držet studia biblického náboženství, bylo nakonec ustanoveno křeslo historie náboženství v roce 1910 v Berlíně.

³⁴⁴ Za tímto účelem se v roce 1893 konal první *Světový parlament náboženství*, jenž Müller podporoval s velkým nadšením, nicméně se ho nezúčastnil, byl svolán v Chicagu. Sjeli se na něj představitelé šestnácti různých náboženství. Setkání se odehrávalo více ve zdvořilostním, než vědeckém duchu, ale bylo významné jejich uvědomění si různorodosti světových náboženství. V roce 1897 se konal výhradně

s jinými náboženskými tradicemi. Zároveň se objevovaly různé řady přednášek a periodik³⁴⁵ věnované této nové disciplíně. Příkladem tohoto trendu v Anglii je rozhodnutí správy fondu, zřízeného Robertem Hibbertem, o podpoře ‚šíření křesťanství v jeho nejjednodušší a nejsrozumitelnější formě‘. Podle tohoto rozhodnutí z roku 1878 by *nebylo nenapatřičné nebo protikladné vůli zůstavitele, založit v jeho jménu sérii přednášek týkajících se tématicky různých historických náboženství světa*³⁴⁶. A co je důležité, správci fondu rozhodli o tom, že nejvhodnějším kandidátem, který se má ujmout role přednášejícího, bude Max Müller. Tak v následujícím roce povstaly *Hibbert Lectures on the Origin and Growth of Religion*.

Jistěže nelze prohlásit, že všechny výše zmíněné zásluhy lze přímo přiřknout Maxu Müllerovi. Nicméně můžeme říci, že Müller významně přispěl vzniku nové disciplíny níže popsáním způsobem.

Jedním z jeho přínosů bezpochyby bylo, že trval na akademické a vědecké povaze studia náboženství. To je zjevné hned z několika aspektů, snad nejvíce patrné je to na jeho snaze přistupovat k ostatním náboženstvím zcela bez předpojatosti nebo zalíbení (náklonnosti). Müller tudíž kritizoval běžnou apriorní distinkci mezi ‚přirozenými‘ a ‚zjevenými‘ náboženstvími a prohlásil, pro něho příznačným přímočarým způsobem: ‚...naše úloha je jiná: my jednoduše musíme zacházet s fakty v tom stavu, v jakém je nacházíme. Pokud lidé považují jejich náboženství za zjevené, pak je pro ně zjeveným náboženstvím, a s jako takovým s ním musí nakládat každý nestranný historik‘³⁴⁷.

To, co bychom Maxu Müllerovi a potažmo celému nově vznikajícímu oboru vytknout, je textocentrismus, přesněji řečeno přehnaný důraz na prvenství náboženských knih. Müller se zabýval především psaným jazykem, což ho mohlo svádět k nazírání určité tradice pouze v intencích daného textu. Jak se zdá, Müller si byl tohoto nebezpečí vědom, ale nedbal na něj³⁴⁸. Předchozí tvrzení dobře dokládá následující Müllerovo vyjádření: ‚Náboženství, jsou často rozdělena do dvou tříd, ta, která jsou založena literárně, a ta, která nemají žádné náboženské rukopisy. Ta dříve zmíněná

akademický *Religionswissenschaftlicher Kongress* ve Stockholmu, a po něm následoval *International Congress of History of Religion* pořádaný v roce 1900 v Paříži.

³⁴⁵ Zmíněno by mělo být *Revue de l'histoire des religions* (Paříž, 1880), *Le Muséon* (Louvain, 1882), *Open Court* (Chicago, 1887), a *Archiv für Religionswissenschaft* (Lipsko, 1898). Zřízení muzea Guimet v Paříži výrazně přispělo k rostoucímu zájmu o východní náboženství a, samotné muzeum, brzy začalo publikovat vlastní významnou sérii monografií.

³⁴⁶ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion, as Illustrated by the Religions of India*. Hibbert Lectures. Londýn, 1880. s. viii.

³⁴⁷ *Ibidem*, s. 74.

³⁴⁸ Müller, Max Friedrich. *Natural Religion*. Gifford Lectures, I. s. 215.

[*literárně kodifikovaná náboženství*] jsou považována za skutečná náboženství ...³⁴⁹.
Nebo, vyjádřeno jinak: „Pokud hovoříme o židovském, křesťanském nebo hinduistickém náboženství, myslím tím soubor sepsaného učení ... v kanonických knihách“³⁵⁰.

V úvodu této kapitoly zazněla otázka za Friedrich Max Müller má právo být označován za „otce zakladatele“ moderní religionistiky. Na tuto otázku neexistuje a pravděpodobně nikdy nebude existovat jednoznačná odpověď. Přesto je zřejmou skutečností, že i ti největší kritici Maxe Müllera si byli vědomi toho, že bez něj by tento obor nebyl (minimálně systematickou snahou o teoretizování oboru a vytváření metodologie studia náboženství) tím, čím je dnes. V tomto směru jsou Müllerovy „geny“ předávány stále dál a kolují i v žilách dnešních religionistů.

³⁴⁹ Müller, Max Friedrich. *Natural Religion*. Gifford Lectures, I. s. 549.

³⁵⁰ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Science of Religion*. Druhá přednáška ze dne 26.2.1870, publikovaná roku 1873. Viz Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011]. s. 549.

5.0 SCIENCE OF RELIGION V DÍLE FRIEDRICHA MAXE MÜLLER

Smyslem této kapitoly bude představit počátky a cíle oboru *Science of religion* v díle Friedricha Maxe Müllera a přinést argumenty pro další diskuzi nad otázkou, zda *Science of Religion* byla spíše vědou angažovanou nebo již vědou ve smyslu slova *science*³⁵¹.

Ve svém *Introduction*³⁵² Müller pojetí *Science of Religion* příliš podrobně nerozpracoval, přesněji řečeno jeho záměrem bylo pouze načrtnutí některých úvodních témat, která „musí být pevně daná před tím, než můžeme začít skutečné vědecké bádání o náboženství světa“³⁵³. Teprve v závěrečné kapitole svého *Introduction* Müller shrnuje, že mu šlo především o to „ukázat, v jakém slova smyslu je skutečné vědecké studium náboženství možné, jaká fakta máme k dispozici a jakým způsobem z nich můžeme čerpat poznatky o náboženských systémech a podle jakých principů tato náboženství mohou být uspořádána do kategorií“³⁵⁴.

Müller až později ve svých *Gifford Lectures* rozpracoval své pojetí tzv. *přirozené teologie (Natural Theology)* s jejíž pomocí by náboženské pravdy mohly být vědecky objektivizovány³⁵⁵. V přednáškách s názvem *Physical Religion* k tomu Müller říká: „...komparativní teologie nás naučila, že existuje zdroj pravdy společný ve všech náboženstvích, pocházející z odkrytí, které nebylo určené ani jednomu národu, ani nadpřirozené v obvyklém slova smyslu, a dokonce aniž na minutu došlo ke shodě mezi doktrínami a vnějšími fakty rozličných náboženství, které nepotřebovaly být objasňovány propůjčenými skrytými příčinami, ale které mohou být vysvětleny jinými, více přirozenými příčinami“³⁵⁶. Toto tvrzení ukazuje na Müllerův pokus o ustanovení studia náboženství se snahou osvobodit ho od podřízenosti transcendentální autoritě.

Jak dodává jeden z moderních badatelů religionistiky E. J. Sharpe, ne vždy byly *Religious Studies* de-teologizovány. Své tvrzení dokládá řadou souhlasných výroků, že

³⁵¹ V tomto smyslu E. Sharpe vystvětluje význam slova *science* uplatňované v *religious studies*: „Náboženství je způsobem podvolení se, oproti náboženským studiím (*Religious Studies*), které jsou postojem způsobu kontroly, přinejmenším v rozsahu zvažování, pozorování, měření, vybírání a organizování do modelů“. Více viz Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworth. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9. s. 248.

³⁵² Zkrácený název díla *Introduction to the Science of Religion*.

³⁵³ Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 3.

³⁵⁴ *Ibidem*, s. 145.

³⁵⁵ Doplňuje Müller svými slovy: „oproti teologii a filozofii se musí tato věda zabývat náboženství z hlediska vnějšího pohledu, tedy tím, co je konkrétní a jednoznačné, spíše než tichou hybnou silou v srdcích lidí“. Srovnej *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 89.

³⁵⁶ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. Druhý svazek pamětí. New York, 1898. s. 346.

True Religion a *True Science* jsou stejného významu³⁵⁷. Nicméně nepopírá, že studium náboženství bylo od dob Maxe Müllera sekularizováno, historizováno a možná i zbaveno transcendence.

Dalším z ústředních témat Müllerova *Science of Religion* bylo vymezit náboženství jako předmět studia. Müller rozlišoval u náboženství dva aspekty, konkrétně historický a psychologický. Z hlediska historické perspektivy pohlížel na náboženství jako na tradiční doktrinální systém, který byl kodifikovaný ve *svatých* knihách, dogmatech, rituálech atp. Jako takový mohl být předmětem zkoumání pro historiky náboženství. Avšak náboženství mělo podle Müllera také svůj psychologický rozměr, který Müller popisoval jako lidskou schopnost víry³⁵⁸. V návaznosti na toto rozdělení Müller navrhoval rozlišit studium náboženství (*Science of Religion*) na komparativní teologii (*Comparative Theology*) a teoretickou teologii (*Theoretical Theology*). Cílem komparativní teologie mělo být studium historických podob náboženství, zatímco teoretická teologie měla s použitím filozofických přístupů vysvětlovat podmínky, za jakých jsou možné různé podoby existence náboženství³⁵⁹.

Jednou ze slabin Müllerem navrženého rozdělení *Science of Religion* je, že nenabízí dostatečně jasné odlišení samotného náboženství a studia náboženství. Ačkoliv se Müller snažil užívat ve své práci historicko-filologickou metodu v přístupu ke studiu náboženství, neustále sklouzával ke směšování náboženství a vlastního studia náboženství tím, že nedostatečně vytyčoval hranici mezi vědeckým diskurzem a nábožensky motivovaným studiem³⁶⁰. Činil tak pravděpodobně kvůli své neschopnosti vyjít z luteránského náboženského interpretačního rámce v němž byl pevně zakotven, a také díky atmosféře německého romantického idealizmu, k němuž tíhl.

³⁵⁷ Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworht. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9. s. 250 a dále.

³⁵⁸ Müller, Max Friedrich. Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1873. s. 17.

³⁵⁹ Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworht. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9. s. 43.

³⁶⁰ V časech Müllerova života, existovaly tendence pohlížet na ‚vědu‘ a ‚náboženství‘ jako na nesmiřitelné odpůrce. Jednou z Müllerových předností bylo, jak upozorňuje profesor Sharpe, že neuznával toto rozdělení, ale ‚navrhoval ... že by měla být vytvořena ‚science of religion‘, která by plně postihla oboje (Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworht. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9. s. 27.).

V tomto počínání nebyl Müller jistě sám. Již dokonce před vydáním jeho díla *Introduction to the Science of Religion*, v Paříži (1870), Emile Louis Burnouf³⁶⁰ vyzýval k založení nové *science des religions* (Burnouf, Louise Emile. *La Science des Religions*. Paříž, 1870. s. 2 a 26.).

Je možné říci, že *Science of Religion*, respektive *Comparative Religion*, pro Müllera znamenala *praktickou* činnost, kterou ovšem pojímal nábožensko-filozofickým způsobem, tj. interpretativním způsobem, čímž se částečně odkláněl od vědy jako takové. Na druhou stranu se Müller zcela jistě pokoušel osvobodit studium náboženství od totalitních a autoritářských metod náboženského konfesionalizmu. To znamená, že prvopočáteční podnět pro vznik vědeckého studia náboženství byl u Müllera náboženský³⁶¹.

Müllerovy myšlenky na téma náboženství prostupují celým jeho dílem, přičemž Müller byl pevně přesvědčen o tom, že nezaměňuje svůj náboženský zájem s vědecký základem studia náboženství. Toto Müllerovo přesvědčení je patrné například ze způsobu, jakým Müller užívá pojem *Science of Religion* ve svém *Introduction*³⁶². Obdobně Müller poukazuje ve svých *Essays on the Science of Religion*³⁶³ (rozpracoval ve svém druhém cyklu *Gifford Lectures, Physical Religion*) na odlišnou motivaci v přístupu ke studiu náboženství u studenta náboženství (religionisty) a praktikujícím věřícím. Müllerův rozpolcený postoj ke studiu víry nábožensky angažovaným způsobem se odráží i v předmluvě k překladu *Kant's Critique of Pure Reason*, kde připouští, že komparativní studium náboženství může mít cenu pro misionáře a ostatní obhájce víry, nicméně trvá na tom, že hlavním cílem *Science of Religion* není poskytovat takovouto podporu náboženství: „Abychom udrželi vědecký charakter“, musíme se zaměřovat na (objektivní) pravdu a věřit, že i těžko přijatelné pravdy, podobně jako těžko stravitelný lék, znovuožíví systém do kterého vstupují³⁶⁴. Müller se

³⁶¹ „Studium náboženství bylo nerozeznatelné od náboženství, neboť to co dělala věda bylo přesněji to, co liberální náboženství dělalo (*veškerá apologetika* atp.) během stejného období“. (Základním rysem liberalizmu bylo neutuchající moralizování s hledáním obecnin všeho, co se týkalo lidství, spojené s vírou v nekonečnou vzdělavatelnost lidské rasy; z této perspektivy je možné nahlížet linii náboženství a linii náboženských studií [*Religious Studies*] jako jedinou linii). Viz E. Sharpe, s. 251.

³⁶² Ve svém *Introduction* Müller říká: „učenci, kteří studují medicínu, nechávají aplikaci studia jiným; to samé doporučuje (Müller) studentům *Science of Religion*, aby uplatňovali podobné *rozdělení* práce ve studiu náboženství“ ... a dále poznamenává, „v praktickém životě by bylo chybné předpokládat nestrannou pozici mezi...konfliktními názory na náboženství. Tam, kde vidíme narušení úcty vůči náboženství musíme protestovat; kde vidíme pověry podryvající kořeny víry, a pokrytectví otravující prameny morálky, musíme zaujmout postoj. Nicméně my jako badatelé vědy o náboženství se přesouváme do vyššího a klidnějšího (dispassionate) prostředí“. Viz Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 7.

³⁶³ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop : Essays on Mythology, Traditions, and Customs*. Longmans Green & Co. Londýn, 1867. II. svazek. (New York, 1869). Dostupný na webové stránce

http://books.google.je/books?id=eoh9CJSdBOcC&pg=PA174&dq=chips+from+a+german+workshop+V4&hl=cs&ei=b37rTbXTEoKdOsi72aMB&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CCwQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false, [citované dne 5.6.2011].

³⁶⁴ Müller, Max Friedrich. Předmluva k jeho překladu *Kant's Critique of Pure Reason*. Clarendon Press. Oxford, 1881a. s. xxvi.

obával, že praktikující věřící nebudou zcela přístupni objevení absolutní pravdy dostupné skrze *Science of Religion*.

V diskuzi o relativní poziční výhodě perspektivy *insider* nebo *outsider* (v případě badatelské pozici studenta náboženství) Müller ve svých *Gifford Lectures* říká, že „být vědcem o náboženství zahrnuje jasně rozlišit činnost vědeckou od činností přívrženců náboženství“, což ale podle Müllera neznamena, jak říká dále, „že by se stoupenec náboženství nemohl zabývat vědeckým studiem náboženství, ale“ upřesňuje Müller „nemůže si počínat jako *náboženská osoba*, tzn. [nahlížet] náboženství z náboženské perspektivy jakéhokoliv druhu“ a dodává, že „věda nechce žádné stranění“³⁶⁵. Podstatou *Science of Religion* je podle Müllera odhodlání studentů vést nekompromisně poctivé bádání a neústupně ho zasvětit hledání pravdy. A takovéto odevzdání zcela jistě stojí v možném konfliktu s, ať dílčím nebo celkovým, odhodláním studentů, kteří jsou náboženskými stoupeneci určité víry.

Müller si uvědomoval, že „samotný název *Science of Religion* bude iritovat mnoho osob“, neboť srovnávání významných náboženských systémů světa, aniž by se jakkoliv vyvýšilo postavení křesťanství, „se bude“, říká Müller, „bez pochyby zdát mnohým lidem ohrožující a nepřijatelné, protože zcela ignoruje tu podivnou úctu, kterou každý, včetně pouhého uctíváče modly, pociťuje ke *svému* vlastnímu náboženství a ke *svému vlastnímu* bohu“³⁶⁶. Jak Müller dále připouští, měl sám z počátku z tohoto projektu zvláštní pocity, nicméně se je pokoušel překonávat z toho důvodu, že se sám nedokázal vzdát toho, co považuje za pravdu, ani toho, „co je mi dražší než pravda, tj. právo testovat pravdu. Proto toho ani nelituji“³⁶⁷, uzavírá Müller. Tato prohlášení o pravdě implikují závazek Müllera k dodržování pravidel kritické vědeckosti, který „bude tvořit základ akademického, potažmo vědeckého studia náboženství“, dodává D. Wiebe³⁶⁸.

Z dalšího Müllerova prohlášení z jeho *Introduction*³⁶⁹, je patrné, že Müller sám zcela nevěřil, že by *Science of Religion* „skutečně oslabilo všechna náboženská přesvědčení“, ačkoli, pokračuje dále, „může být tato nová věda zodpovědná za poupravení některých náboženských přesvědčení, která (nám) kdysi mohla být

³⁶⁵ Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 28.

³⁶⁶ Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 8.

³⁶⁷ *Ibidem*, s. 8 a dále.

³⁶⁸ Wiebe, Donald. *The Politics of Religious Studies*. St. Martin's Press. New York, 2000. ISBN 0-312-17696-1. s. 16.

³⁶⁹ „Pokud bychom nemuseli číst v dějinách celé lidské rasy každodenní kázání božského učitele a vůdce, že neexistuje důvod v řetězci náboženství světa, mohli bychom společně bezbožnou knihu historie zavřít a pohlížet na člověka jako na nic lepšího než je tráva, která je dnes na poli a zítra se stane prachem“. Viz Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 151.

drahá“³⁷⁰. Pokud by *Science of Religion* vedla k takovým závěrům, říká Müller, „považoval bych celý projekt za velmi skličující“³⁷¹.

Tyto Müllerovi poznámky k nově vznikajícímu oboru nejsou metodologického rázu, ale spíše jsou projevem jeho vlastního přesvědčení, že pravda v náboženství a vědecké poznatky dojdou v závěrečné analýze ke stejnému závěru. Dokladem toho jsou Müllerova slova v *Introduction*: „Neříkám, že *Science of Religion* znamená jenom získat. Ne, má za následek i ztráty, a to ztráty mnoha věcí, které považujeme za nejbližší. Ale k tomu dodávám podle mého nejskromnějšího úsudku, že [*Science of Religion*] nenese se sebou ztrátu ničeho, co je jádrem skutečného náboženství a pokud bychom čestně našli novou rovnováhu, zisk bude neúměrně vyšší než ztráta“³⁷². Zároveň Müller ve svých *Essays* odsoudil ty, kteří se obávají nechat svou víru kriticky prozkoumat a dále každého, kdo touží po jemném a ohleduplném zacházení se svým přesvědčením³⁷³.

Müller si jasně uvědomoval obtíže související se zaváděním nového oboru *Science of Religion*. Celou tuto problematiku tematizuje ve třetím kurzu svých *Gifford Lectures* s názvem *Anthropological Religion*, ve kterých připouští, že „náboženství je odlišné od ostatních předmětů, neboť apeluje nejen na naše hlavy, ale také na naše srdce“³⁷⁴. Proto je ochoten, jak říká, „zvážit námitky hovořící proti ustanovení oboru *Science of Religion* mezi akademické studie na univerzitě“³⁷⁵. Müller cítil, že uzrála doba, ve které je třeba nově nahlížet náboženství, potažmo křesťanství, kritickým způsobem a jak říká „je již nadále neudržitelné držet náboženství mimo dosah vědeckého bádání nebo poctivé kritiky a ponechat ho, aby se tak stalo pouhým souborem subjektivních soudů stojících proti jiným soukromým úsudkům“³⁷⁶.

³⁷⁰ *Ibidem*, s. 151 a dále.

³⁷¹ *Ibidem*, s. 152 a dále.

³⁷² Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 8.

³⁷³ Müller, Max Friedrich. Předmluva k jeho překladu *Kant's Critique of Pure Reason*. Clarendon Press. Oxford, 1881a. s. xx a xxí.

³⁷⁴ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 1.

³⁷⁵ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 16 a dále 91 - 92. „Měli bychom stále usilovat o právoplatné místo pro historii náboženství mezi akademickými studii...zcela jistě by dějiny náboženství měli tvořit uznávané oddělení výuky na každé univerzitě. Poznání má svou hodnotu samo o sobě, a to i tehdy, pokud není aplikovatelné nebo zpeněžitelné. Pokud náboženství není ničím jiným než halucinacemi, jak nám bylo v poslední době řečeno, přesné poznání příčin a rozdílných stádií této celosvětové nemoci, by mohlo prokázat své využití pro úplné uzdravení“.

³⁷⁶ *Ibidem*, s. 8 a dále v podobném duchu s. 24 a 48.

V jeho *Gifford Lectures* s názvem *Natural Religion* zakládá podmínku, za které je možné zacházet se *Science of Religion* jako s vědou právem náležející mezi přírodní vědy a tou je začít s pečlivým shromažďováním faktů, které je třeba následně klasifikovat a analyzovat s cílem doložit původ, vývoj a úpadek náboženství³⁷⁷. Naplnění a aplikaci stanoveného diskurzu *Science of Religion* spatřoval ve svém díle *the Sacred Books of the East*, jenž měly obsahovat ustanovující základ „nové, komparativní a přísně historické studium náboženství“³⁷⁸. Müller byl přesvědčen, že toto historické dílo nakonec povede k vymezení přirozených „demarkačních linií“, které rozdělí svět do několika velkých (náboženských světadílů) a umožní objevit něco, co by bylo společné pro všechna náboženství s tím, že bude zaručen vědecký status poznanych faktů³⁷⁹. Také se domníval, že „v průběhu takového projektu se radikálně změní názory (teologické a filozofické) na původ, povahu, vývoj a úpadek světových náboženství, potažmo křesťanství“³⁸⁰.

Max Müller rozdělil³⁸¹ obor *Science of Religion* na *komparativní teologii*³⁸² (využívá historickou a komparativní metodu) a *teoretickou teologii* (filozofie náboženství). Prakticky se měl podle Müllera kritickou analýzou faktů zabývat obor *komparativní teologie* a na jeho výstupy pak měla navázat *teoretická teologie*³⁸³. *Komparativní teologie* se měla od *teoretické teologie* lišit tím, že v ní badatelé musí vyžadovat naprosté odmítnutí všech filozofických spekulací. V tomto smyslu Müller, ve snaze o porozumění náboženství, vystupuje z interpretačního rámce idealizmu když

³⁷⁷ Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 17 a dále srovnej Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 27.

³⁷⁸ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. xv.

³⁷⁹ Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 8.

³⁸⁰ *Ibidem*, s. 12.

³⁸¹ Toto rozdělení již navrhoval učinit v jeho dřívější přednášce na téma *Natural Religion*, kde poukázal na podobný kontrast mezi *komparativní teologií* a *přirozenou teologií*. Již tehdy navrhoval, aby oba koncepty byly založeny pouze na principu člověka bez uchýlování se ke zjevení. Tehdy Müller pojetí *přirozené teologie* užíval zaměnitelně s obecnou teologií a teoretickou teologií; o *komparativní teologii* se vyslovil v tom smyslu, že „věnuje nedostatečnou pozornost historickému náboženství světa, vymezuje svou ideální představu v rámci, ve kterém přirozené náboženství by mělo vycházet pouze z vnitřního vědomí“. Srovnej Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 53.

³⁸² Zatímco *přirozená teologie* se zabývá náboženstvím teoreticky nebo v termínech jaké by náboženství (sg.) mohlo nebo mělo být, *komparativní teologie* studuje náboženství (pl.) jaké byly s tím, že se pokouší odhalit to, co je u dílčího náboženství charakteristické a společné všem, spolu s tichým přesvědčením, že to, co všechna náboženství sdílí, byť zjevně či nikoli, může případně představovat podstatné prvky „skutečného náboženství“. Srovnej Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 53.

³⁸³ *Ibidem*, s. 146.

říká, že takovou badatelskou práci (jež se přidržuje filozofických spekulací) shledává jako nedůvěryhodnou, protože je více založena na intuitivním poznání než na poznání vědeckém³⁸⁴. Na sklonku svého života v díle *Auld Lang Syne* Müller říká, že trend, kdy filozofové nahrazují historiky, považuje za nebezpečný, neboť je tak *Science of Religion* jako „obor otevřený všem druhům teorií dlouho před tím, než je nashromážděno a kriticky zhodnoceno dostatečné množství faktů“³⁸⁵. Z toho důvodu Müller navrhuje, aby *teoretická teologie* (filozofie náboženství jak je obecně rozuměna) nebyla součástí *Science of Religion*, neboť jak říká, „filozofické myšlení jako takové jednoduše zamlžuje tento počin [objektivizovaného zkoumání náboženství]“³⁸⁶. V dalším popisu těchto dvou oborů Müller nepopírá významnost jednoho oboru vůči druhému, nicméně dodává, že by neměly splynout. A znovu také připomíná, že *přirozená* nebo *teoretická teologie* (filozofie náboženství) musí vymezit prostor pro studium *komparativní teologii* nebo tomu, co můžeme nazývat *Science of Religions*, odlišené od *Science of Religion*.

Donald Wiebe k Müllerovu rozlišení oboru *Science of Religion* (na *komparativní a teoretickou teologii*) poznamenává, že „zjevná báze Müllerovy distinkce mezi komparativní a teoretickou teologií by naznačovala, že *teoretická teologie by nemohla strukturálně tvořit část Science of Religion*“³⁸⁷. Má tím na mysli tu skutečnost, že *Science of Religion*, tak jak ho rozdělil Müller, spočívá na tom, jak Müller rozlišuje dva významy „*Religion*“. Při aplikaci Goetheho paradoxu, který říká, že *kdo zná pouze jeden jazyk, nezná žádný* na oblast náboženství Müller uvádí, že „Goethe hovořil o dvou způsobech poznání, kterými člověk může dosáhnout poznání jazyka, konkrétně: poznání *jak-může* (know-how/*können*) a *poznání-o* (*kennen*)“³⁸⁸. Jinými slovy, člověk může být velmi nadaným literárním či básnickým mistrem jazyka, ale nebude mít mnoho co říci o povaze jazyka nebo o jazyku obecně. Tuto myšlenku Müller aplikuje i v případě náboženského poznání z pozice insider (zasvěcené poznání dané náboženské tradice) či outsider (vnější poznání reálných rysů a společenských struktur konkrétního náboženství)³⁸⁹. Druhý z těchto způsobů by se shodoval s *komparativní teologií*, tj. tou částí vědy vztahující se k tomu, co je empiricky vykazatelné. První druh poznání

³⁸⁴ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 911.

³⁸⁵ *Ibidem*, s. 911 a dále.

³⁸⁶ *Ibidem*.

³⁸⁷ Wiebe, Donald. *The Politics of Religious Studies*. St. Martin's Press. New York, 2000. ISBN 0-312-17696-1. s. 19.

³⁸⁸ Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 12.

³⁸⁹ Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 13.

(insider) by se potom rovnal *teoretické teologii* (filozofii náboženství). Müller k objasnění této distinkce dodává: „Student komparativní teologie se nemůže domáhat žádné výsadní, výjimečné pozice žádného druhu pro své vlastní náboženství, byť je jakékoliv. Pro jeho záměry jsou všechna náboženství přirozená nebo historická. Dokonce i s prohlášením nadpřirozeného charakteru je jím zacházeno jako s přirozeným a jasně inteligibilním³⁹⁰ tvrzením, které může být významné jako subjektivní prvek, ale nesmí mu být povoleno ovlivnit objektivní charakter jakéhokoliv náboženství“³⁹¹.

Zde není zcela jasné, zda Müller myslí teoretickou teologii, týkající se praktického náboženského *know-how* (*können*), které nemá žádnou relevanci k nabytí poznání o náboženských jevech, nebo zda se odkazuje k teoretickému porozumění podmínek, které činí náboženství možné. *Teoretická teologie* chápána jako náboženské *know-how*, musí být, podle Müllera, vyloučena ze *Science of Religion*, neboť je prostoupena subjektivitou. Poznání teoretické teologie filozofy by bylo platné v případě, že by vzešlo z komparativní teologie, jež může být považována za seriózní aspekt vědeckého studia náboženství. Toto je základní rozdíl v Müllerově chápání *komparativní teologie* a *teoretické teologie*, přičemž *komparativní teologie* poskytuje podporu Müllerově myšlence studia náboženství jakožto vědecké disciplíny.

Müller často srovnával *Science of Religion* s ostatními vědami jako je medicína, botanika a astronomie. V závěrečné sérii *Gifford Lectures* s názvem *Theosophy or Psychological Religion* načrtl Müller paralelu mezi navrhovaným komparativním studiem náboženství a fyzikální vědou³⁹². O možnosti vědeckého studia jazyka pojednal v předmluvě ke svým *Essays on the Science of Religion*, kde prohlásil, že i studium náboženství může mít vědecký základ v podobném duchu, na kterém staví věda³⁹³. Ke stejnému závěru dochází i ve své analýze jazyka a shrnuje, že v tomto ohledu máme „skutečný historický základ pro vědecké zacházení s hlavními náboženstvími světa“³⁹⁴. Müllerova nejednoznačnost v této otázce však graduje v dalších jeho prohlášeních

³⁹⁰ Rozuměj, poznatelný jen rozumem, intelektem, myšlením.

³⁹¹ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 52.

³⁹² Müller navrhoval „držet se pevně faktů, jeho jediným cílem bylo „pokusit se je rozluštit a porozumět jim podobně jako zkoušíme rozšifrovat a pochopit geologické události země a odhalit v nich důvod, příčinu a následek a pokud možno blízkou genealogickou spojitost, která sama může proměnit empirický fakt ve vědecké poznání“. Srovnej Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 6.

³⁹³ Müller, Max Friedrich. Předmluva k jeho překladu *Kant's Critique of Pure Reason*. Clarendon Press. Oxford, 1881a. s. xix.

³⁹⁴ Müller, Max Friedrich. *Gifford Lectures : Theosophy or Psychological Religion*. 1893. s. 144.

v předmluvě k souboru přednášek *Theosophy or Psychological Religion*, kde říká, že historik náboženství by měl mít schopnost vidět v dějinách naplnění racionálního smyslu, na který může být pohlíženo jako na *božské drama*³⁹⁵. K tomu v závěrečné kapitole dodává: „Hlavním cílem těchto čtyřech cyklů přednášek je ukázat touhu po sjednocení s bohem, jež, jak jsme viděli, je nejvyšším cílem v ostatních náboženstvích, (a která) však nachází své úplné poznání v křesťanství, pokud snad je správně pochopeno a řádně historicky bádáno, jež je neoddelitelná od naší víry v plném lidském bratrství s Kristem“³⁹⁶. Tento závěr ukazuje, že „po namáhavé cestě, historik náboženství dochází nakonec stejného vrcholu, který si filozof náboženství zvolil od počátku za svůj vlastní a výchozí bod“³⁹⁷.

Trompf dualitu Müllerova chápání studia náboženství, patrnou z výše uvedených citací, komentuje slovy: „Müller mohl stále být luteránem a ještě studovat náboženství (pl.), jako objektivní historické fenomény...“³⁹⁸. D. Wiebe³⁹⁹ v tomto s W. G. Trompfem nesouhlasí a nechce připustit, že by Müllerovo dílo dalo vzniknout „teorii náboženství z víry v boží prozřetelný plán, který mohl být názorně demonstrován komparativním studiem náboženství“⁴⁰⁰. Dále je pro D. Wiebe neakceptovatelný Trompfův závěr, že „Müllerovo chápání studia náboženství je podle všeho „hegeliánskou chřipkou“, kterou onemocněl už v době svých studií v Lipsku“⁴⁰¹. Jak již zaznělo výše, Müller odmítal filozofický přístup ke studiu náboženství a jeho přispívání vědě a vědecké metodě; plně si uvědomoval, že takový přístup by si mohl vyžádat bolestivou změnu žebříčku hodnot, a že by dokonce mohl vést až k rehabilitaci náboženství. Skutečnost, že „Müllerovy pozdější reflexe a závěry se spojovaly s filozofickými spekulacemi nebo zjeveními konkrétních náboženských tradic se zdá

³⁹⁵ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. Viz předmluva s. v a vi.

³⁹⁶ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 538.

³⁹⁷ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 542.

³⁹⁸ Trompf, W. G. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Shakuntala Pub. House. Bombay, 1978. s. 99. ISBN 1-020-4850-6. s. 13.

³⁹⁹ Wiebe, Donald. *The Politics of Religious Studies*. St. Martin's Press. New York, 2000. ISBN 0-312-17696-1. s. 20.

⁴⁰⁰ Trompf, W. G. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Shakuntala Pub. House. Bombay, 1978. s. 99. ISBN 1-020-4850-6. s. 14.

⁴⁰¹ *Ibidem*, s. 12.

nevyvratitelná, nicméně to nevytváří základy pro Trompfovo prohlášení, že tyto víry převažovaly a formovaly celé souborné dílo Maxe Müllera⁴⁰².

Trompf dále komentuje Müllerovo chápání *Science of Religion*, bohužel ale není ve svých závěrech zcela jednoznačný. Zdá se, že v některých bodech⁴⁰³ prohlašuje, že Müller popřel hodnotu vědy, čímž popřel i hodnotu historie nebo sociologie a takový přístup by znamenal, že nic historického nemůže být vědecky bádáno. V jiných bodech si ale všímá „Müllerova uznání úspěchů přírodních věd a připouští, že Müller byl ochoten uznat, že vědecká metoda by mohla být aplikovatelná na humanitní studia“⁴⁰⁴, jež musí být chápána v historických a sociologických termínech. Navíc se Trompf domnívá⁴⁰⁵, že Müller nemínil vědou *pozitivní* poznání, ale spíše *komparativní metodu*, což je stejnoměrně chybné.

Trompf dále tvrdí, že „přeceňujeme úlohu filozofie ve vývoji Müllerova myšlení“⁴⁰⁶ a „uznáváme ho za jeho schopnost reagovat na náboženské podněty, díky čemuž ho považujeme za vědce“⁴⁰⁷. Tato protikladnost ukazuje Trompfovo chybné rozlišování mezi vnímáním a metodou v Müllerově díle. Ačkoliv Müllerův cíl podporovat akademické studium náboženství se mohl odchýlit od toho, jak ve skutečnosti s tímto studiem zacházel, nejsou dostatečným podkladem pro tvrzení, že „Müller zcela neuspěl v jeho chápání struktury nebo metodologie nové disciplíny“⁴⁰⁸.

Vyjádření J. H. Voigta ohledně Müllerova chápání povahy akademického studia náboženství a vlivu vědy na Müllerovo myšlení obecně je uvážlivější než tomu bylo u W. G. Trompfa: „Bylo dosaženo nesmírného pokroku ve vědě a vědeckém myšlení, což jen mohlo mít svůj vliv na intelektuální život obecně. Vědecké zákonitosti začaly být považovány za posvátné a nahradily to, co doposavad bylo nazýváno božími zákony.

⁴⁰² Wiebe, Donald. *The Politics of Religious Studies*. St. Martin's Press. New York, 2000. ISBN 0-312-17696-1. s. 21.

⁴⁰³ Trompf, W. G. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Shakuntala Pub. House. Bombay, 1978. s. 99. ISBN 1-020-4850-6. s. 62 a 64.

⁴⁰⁴ Trompf, W. G. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Shakuntala Pub. House. Bombay, 1978. s. 99. ISBN 1-020-4850-6. s. 64.

⁴⁰⁵ *Ibidem*.

⁴⁰⁶ Trompf, W. G. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Shakuntala Pub. House. Bombay, 1978. s. 99. ISBN 1-020-4850-6. s. 13.

⁴⁰⁷ Trompf, W. G. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Shakuntala Pub. House. Bombay, 1978. s. 99. ISBN 1-020-4850-6. s. 93.

⁴⁰⁸ Wiebe, Donald. *The Politics of Religious Studies*. St. Martin's Press. New York, 2000. ISBN 0-312-17696-1. s. 22.

Vědecká indukční metoda⁴⁰⁹ se stala uznávaným nástrojem bádání. Max Müller zásadně zpochybnil ‚vědecký‘ charakter ducha doby (*Zeitgeist*)⁴¹⁰.

Závěry J. H. Voigta, který ve své knize (*Max Müller : The Man and his Ideas*) analyzoval vztah Maxe Müllera k náboženské víře a k vědeckému bádání, nejsou podle Voigta jednoznačné, a to ve smyslu, nakolik Max Müller přijal *zeitgeist* (soubor názorů) druhé poloviny 19. století, a nahradil ho svým typickým myšlením, vztahujícím se k oboustranné povaze jeho díla, akademické a náboženské⁴¹¹. J. H. Voigt považuje Müllerovo akademické studium náboženství, jak za vědecký, tak za náboženský počín, když říká: „Müllerovo zkoumání přírody i historie začalo ve skutečnosti, úsilím náboženského charakteru: V obou případech se pokoušíme vykládat zákonitosti a myšlení božské moudrosti“⁴¹². Ale tato interpretace je chybná, neboť Voigt se mylně domníval, že Müller víru v existenci boha předem nepředpokládá; Müller nevěří ani v boha samého, ani v boží existenci jakožto nutnou součást struktury analýzy náboženství, ale spíše jako výsledek racionálního studia historie náboženství.

Wiebe⁴¹³ dále dodává, že si Voigt byl pravděpodobně vědom rozporu ve způsobu, jakým interpretuje tento aspekt v Müllerově díle. Voigt později dokonce připustil, že Müllerova „vlastní náboženskost začala být postupně formována jeho akademickým zkoumáním“⁴¹⁴, a navíc na žádném dalším místě ve své studii neprohlašuje, že by náboženské přesvědčení ovlivnilo Müllerovo studium náboženství. Tedy, Müllerův nový přístup ke studiu náboženství je, podle Voigta, „určitým druhem výrazného teologického pokroku“⁴¹⁵, „a to je díky významu, který Müller přikládá vědě v hledání jakékoliv a každé pravdy, včetně pravdy náboženské.“⁴¹⁶ Z toho důvodu, uzavírá Voigt, se jedná o vědu a možnosti vědeckého studia náboženství, které, jak Müller věří, mohou mít náboženský význam.

⁴⁰⁹ Rozuměj *logický postup od jednotlivostí k zevšeobecnujícímu pravidlu – opak dedukce.*

⁴¹⁰ Voight, H. Johannes. *Max Müller : The Man and his Ideas*. K.L: Mukhopadhyay. Calcutta, 1967. ISBN 0-213-91803-1. s. 13.

⁴¹¹ Voight, H. Johannes. *Max Müller : The Man and his Ideas*. K.L: Mukhopadhyay. Calcutta, 1967. ISBN 0-213-91803-1. s. 21.

⁴¹² Voight, H. Johannes. *Max Müller : The Man and his Ideas*. K.L: Mukhopadhyay. Calcutta, 1967. ISBN 0-213-91803-1. s. 20.

⁴¹³ Wiebe, Donald. *The Politics of Religious Studies*. St. Martin's Press. New York, 2000. ISBN 0-312-17696-1. s. 22.

⁴¹⁴ Voight, H. Johannes. *Max Müller : The Man and his Ideas*. K.L: Mukhopadhyay. Calcutta, 1967. ISBN 0-213-91803-1. s. 31.

⁴¹⁵ Voight, H. Johannes. *Max Müller : The Man and his Ideas*. K.L: Mukhopadhyay. Calcutta, 1967. ISBN 0-213-91803-1. s. 22.

⁴¹⁶ Wiebe, Donald. *The Politics of Religious Studies*. St. Martin's Press. New York, 2000. ISBN 0-312-17696-1. s. 23.

Nový Müllerův přístup ke studiu náboženství prostřednictvím jím zaváděné *Science of Religion* pozitivně koreluje s chápáním hodnoty vědy lorda Gifforda, jak o tom píše sám Müller: „Společně s ním sdílím přesvědčení, že stejné počínání, jehož důsledkem přírodní vědy dosáhly svých největších vítězství, konkrétně kritickým sběrem faktů, se stane nejvhodnějším nástrojem *Science of Religion*; ani bych se neměl příliš lišit od něho v pohledu na člověka, z pohledu jeho poznatelné povahy a součásti přírody, a právě tak nikoliv se neliším z hlediska nejvyšších úspěchů *Science of Religion*, jenž umožnila, aby náboženství jako přirozené mohlo být ukázáno v podobě vyvrcholení našich schopností, abychom ochotně přijali *Science of Religion* za jednu z přírodních věd v nejobecnějším významu tohoto pojmu.“⁴¹⁷.

Navzdory nábožensko-teologickému obsahu části Müllerova díla můžeme s konečnou platností prohlásit, že jeho dílo je spíše vědecké než náboženské nebo teologické. Věda pro Müllera v zásadě znamenala hledání pravdy, a ta byla, podle jeho názoru, předmětem falzifikace. Pravda nesmí být podle Müllera ovlivněna bází vědecké výzkumné agendy. Nezávislost pravdy podmiňoval výsledky vědeckého bádání. Tyto Müllerovy představy, byť jen teoretické, jsou patrné ze závěru jeho *Gifford Lectuers*, kde říká: „Nevěřím v lidskou neomylnost a nejméně ze všech v papežskou (katolickou) neomylnost. Nevěřím ve vědeckou neomylnost a nejméně ze všeho v neomylnost vašeho přednášejícího (tedy v neomylnost sebe samého). Jsme omylní a také chybujeme v našich tvrzeních (faktech) nebo v závěrech, které z nich vyvozujeme. Z toho důvodu, pokud kterýkoliv z mých učených kritiků mi řekne, kde jsem chyboval ve svých výrocích, nebo které z mých konkluzí jsou chybné, ujišťuji vás, že ačkoli jsem dnes již velmi starý profesor, budu vždy počítat mezi mé nejlepší přátele všechny ty, kteří mě nezapomenou informovat o nových skutečnostech nebo nepřestanou poukazovat na fakta, která jsem nesprávně prohlásil nebo kteří opraví kterékoli z mých argumentů, které se jim mohou zdát porušující svaté zákony logiky“⁴¹⁸.

Na závěr této kapitoly by mělo být řečeno, že „studium *comparative religions*, které napomohl [Müller] rozvíjet, začalo rychle ztrácet na významu mezi evropskými intelektuály“⁴¹⁹. Nelze než souhlasit s názorem J. H. Voigta, že vědecký přístup ke

⁴¹⁷ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 13-14.

⁴¹⁸ Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends*. Charles Scribner's sons. New York, 1899. s. 543.

⁴¹⁹ Voight, H. Johannes. *Max Müller : The Man and his Ideas*. K.L: Mukhopadhyay. Calcutta, 1967. ISBN 0-213-91803-1. s. 84.

studiu náboženství, tolik vytrvale obhajovaný Müllerem, byl odmítnut; spíše jenom naznačuje, že Müller „doufal v uplatnění komparativních jazykových, náboženských a mytologických studií, což se nestalo ... [a ty] vědy, které se rozvinuly v průběhu jeho života (archeologie a antropologie) byly více efektivní a byly uplatňovány jako prostředky vhodné ke zkoumání minulosti“⁴²⁰.

⁴²⁰ Voight, H. Johannes. *Max Müller : The Man and his Ideas*. K.L: Mukhopadhyay. Calcutta, 1967. ISBN 0-213-91803-1. s. 83-84.

5.1 THE SACRED BOOKS OF THE EAST – JAK KOMPARATIVNÍ METODA PŘEDURČILA POTŘEBU PRODUKCE *SACRED BOOKS*

Müller jasně definoval rozdíl mezi ‚komparativní teologií‘, tedy studiem historických forem náboženství a ‚teoretickou teologií‘, čímž měl na mysli filozofii náboženství a dogmatiku s tím, že pouze ‚teoretická teologie‘, jak se domníval, je vědecky relevantní. Müller tvrdil, že v komparativním studiu náboženství musí být se všemi náboženstvími zacházeno ze stejné výchozí pozice; není přípustné činit distinkce mezi ‚zjeveným‘ (myšleno křesťanství) a ‚přirozeným‘ náboženstvím, protože pak by celá komplexní problematika spadala do oboru ‚teoretické teologie‘. Sharpe k tomu poznamenává, že Müllerův pohled na náboženství byl v jádru imanentistický a racionální⁴²¹.

Komparativní zásada neboli rozumění pomocí ‚obdobností‘ je pro Müllera klíčovou modalitou⁴²² lidského poznání. Komparativní studium náboženství podle Müllera vychází z ‚vědeckých‘ lingvistických a historiografických pravidel komparativní filologie a jako takové se postupně stalo strhující novou lidskou vědou. Müller vysvětlil své pojetí ‚komparativního ducha‘, který je ‚skutečným vědeckým duchem doby a všech dob‘. ‚Důvodem je to, že empirické poznání jednotlivých faktů nekonstituuje poznání v plném smyslu toho slova‘. ‚Veškeré lidské vědění‘, říká Müller, ‚začíná s dvojicí nebo diádou⁴²³, porozuměním dvěma samostatným věcem jako jedné‘. A dále pokračuje, ‚jakmile je stejný fakt opakován, začíná úloha komparování a první krok je učiněn ve velkolepém procesu nazývaném generalizace‘⁴²⁴. ‚Ta je samotným jádrem všeho intelektuálního poznání a veškerého racionálního vyjadřování‘⁴²⁵. ‚Primární proces srovnávání je opakován stále znovu a znovu‘ pokračuje Müller a pak s odkazem ke komparativní etymologii, která byla jeho oblíbeným zdrojem pro získávání radikálních⁴²⁶ významů věcí, Müller dochází ve svém pojednání o ‚komparativním duchu‘ k závěru, že v okamžiku, ‚když jsme dospěli k pojmenování, nejvyššího druhu

⁴²¹ Sharpe, J. Eric. *Not to Destroy but to Fulfill*. Lund, Gleerup. Sweden, 1965. s. 45.

⁴²² Rozuměj vlastnost výroku, zejména jeho vztahování se k možnosti nebo nutnosti.

⁴²³ Rozuměj dvojice nebo pár.

⁴²⁴ Rozuměj zevšeobecňování.

⁴²⁵ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. Dostupný v elektronické podobě na webové stránce [<http://www.gutenberg.org/files/30192/30192-h/chips1.html>], [citovaný dne 5.6.2011]. s. 327. O problematice podrobněji viz s. 317-358.

⁴²⁶ Ve smyslu kmenových či kořenových základů věcí.

poznání ve všech oborech vědy, měli bychom pouze nahradit staré označení *intelligent*, novým, expresivnějším termínem *comparative*⁴²⁷.

Přesné datum zrodu Müllerova grandiózního projektu, který byl později přetaven do padesátisvazkového díla *The Sacred Books of the East* není známo. Je zřejmé, že Müller o jeho realizaci přemýšlel již v době vydání *Introduction to the Science of Religion*. Klíčovou stopu v pátrání po počátcích Müllerových *the Sacred Books of the East* lze nalézt v jeho projevu u příležitosti konání kongresu orientalistů v roce 1874, kde prohlásil: „pečlivé studím posvátných rukopisů světa je to, co je v současnosti velmi žádané více než cokoliv jiného, poněvadž je nutné vyjasnit (si) představy o původu, povaze a účelech náboženství“⁴²⁸.

Tento Müllerův názor spolu s výše uvedeným prohlášením ohledně komparování faktů zhmotňují potřebu vytvoření *Sacred Books* a Müllerův projev, jak se zdá, byl prvním veřejným uvedením tohoto nadcházejícího projektu nazvaného „the Sacred Books of Mankind“⁴²⁹ (později byl název změněn na *The Sacred Books of the East*). Müller sice zmínil již dříve ve svých *Lectures on the Science of Religion*⁴³⁰ drobné „aristokratické“⁴³¹ knihy o náboženství, ale tehdy ještě nehovořil o svém rostoucím odhodlání k realizaci monumentální komparativní práce.

⁴²⁷ Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 327. Více o tomto tématu na s. 317-358.

⁴²⁸ Müller, Max Friedrich. *Address to the Aryan Section of the International Congress of Orientalists assembled in London, in September, 1874*. s. 183-184. Dostupná v elektronické podobě na webové stránce [citovanou dne 1.2.2011]. [http://www.archive.org/stream/notesonmuhammada00hughrich/notesonmuhammada00hughrich_hdjvu.txt]. Prohlášení je rovněž přetisknuté v Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. Dostupný v elektronické podobě na webové stránce [<http://www.gutenberg.org/files/30192/30192-h/chips1.html>], [citovaný dne 5.6.2011]. s. 329-330.

⁴²⁹ Müller, Max Friedrich. *Address to the Aryan Section of the International Congress of Orientalists assembled in London, in September, 1874*. s. 183-184. Dostupná v elektronické podobě na webové stránce [citovanou dne 1.2.2011]. [http://www.archive.org/stream/notesonmuhammada00hughrich/notesonmuhammada00hughrich_hdjvu.txt]. Prohlášení je rovněž přetisknuté v Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. Dostupný v elektronické podobě na webové stránce [<http://www.gutenberg.org/files/30192/30192-h/chips1.html>], [citovaný dne 5.6.2011]. s. 321.

⁴³⁰ Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Science of Religion*. Druhá přednáška ze dne 26.2.1870, publikovaná roku 1873. Viz Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011]. s. 101-123.

⁴³¹ Tím je míněn přenesený význam tohoto slova, ve smyslu *nejlepší z určité skupiny*.

Sdílnější je už Müller k pojetí nového díla, když říká: „Většina z nich⁴³² bude skutečným vědeckým zpracováním, nikoli jednoho náboženství, ale mnoha. Stěžejní pro tento počín je zpracovat tyto texty v ‚duchu‘ dokonalé nestrannosti“⁴³³.

Je rovněž možné, že dílem, které prvně vzbudilo v Müllerovi myšlenku na sepsání jeho vlastních *The Sacred Books of the East* byla publikace *The Sacred Anthology : A Book of Ethnical Scriptures*⁴³⁴, v jejíž recenzi Müller píše: „Doufejme, že jeho [míně M. D. Conway] kniha vzbudí větší zájem široké veřejnosti o dlouho opomíjenou a snad i opovrhovanou oblast literatury, jakou jsou posvátné texty Východu“⁴³⁵.

Své pocity ohledně významu komplexního a komparativního díla v oblasti studia náboženství Müller dobře vystihl svým srovnáním s dalšími publikacemi v této oblasti: „Společně s osmým náboženským systémem bude ediční řada *Sacred Books* celé lidské rasy dokončena a důkladné studium těchto osmi kodexů⁴³⁶, psaných hebrejským, řeckým, arabským jazykem, sanskrtem, v páli a starověkým íránským jazykem *zend* a na závěr v čínštině, by se nemuselo samo o sobě zdát natolik hrozivým podnikem pro jednoho badatele. Nemusíme chodit daleko, stačí se podívat na nezměrné množství literatury, zabývající se interpretací Starého zákona a knihami publikovanými každý rok, jež polemizují o doktrínách či historii evangelií a pak si zkuste představit, jak by musela vypadat teologická knihovna, která by měla obsahovat nezbytné materiály pro přesné a učené interpretace osmi svatých knih“⁴³⁷.

⁴³² Míneho *komparativních knih*.

⁴³³ Müller, Max Friedrich. *Address to the Aryan Section of the International Congress of Orientalists assembled in London, in September, 1874*. s. 183-184. Dostupná v elektronické podobě na webové stránce [citovanou dne 1.2.2011]. [http://www.archive.org/stream/notesonmuhammada00hughrich/notesonmuhammada00hughrich_djvu.txt]. Prohlášení je rovněž přetisknuté v Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 329.

⁴³⁴ Conway, D. Moncure. *The Sacred Anthology : A Book of Ethnical Scriptures*. Trübner & Co. Londýn, 1873.

⁴³⁵ *Ibidem*, s. 477.

⁴³⁶ Pravděpodobně záměrně užívá slova „codes“, čímž chce patrně položit důraz na jistou *závažnost* těchto knih, jakoby se jednalo o nějaké předpisy. Partikulárně zde tedy můžeme v rámci Müllerova smýšlení o literárně kodifikovaných náboženských tradicích hovořit o *bráhmanismu* spolu s *Védami*, *zoroastrismu* psaných starověkým íránským jazykem *zend* kodifikovaného v *Avestě*, a buddhismu a *Tripitace*, spadajících do árijské jazykové rodiny a dále ‚abrahámovských tradicích‘ a Starého zákona, křesťanství a Nového zákona a muslimské tradici a Koránu představující semitskou skupinu; a konečně o *konfucianismu* a *taoismu* spolu s čínskými tradicemi klasickými díly *Tao Te Ching*, které Müller řadil do turaniánské jazykové skupiny.

⁴³⁷ Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011]. s. 106-107.

Müller komparativní metodou uplatňovanou v *The Sacred Books of the East* směřoval ke zrušení svých dřívějších představ o předpokládané jednotě⁴³⁸ ve všech náboženstvích. Svým projektem ukázal na pestrost náboženských tradic. Odklonil se tak od „endemického esencializmu“⁴³⁹, ve kterém se dosavadní teoretické představy o „náboženství“ oddělily od jejich skutečných historických podmínek a projevů.

⁴³⁸ Míněna je jeho dřívější představa o *emanaci boží* ve všech náboženských systémech.

⁴³⁹ Rozuměj: představa, kdy je *zakořeněna jediná esence* ve všech náboženských systémech; endemický esencialismus předpokládá univerzální jednotvárnost.

5.2 MÜLLERŮV ZÁPAS O REALIZACI PROJEKTU *THE SACRED BOOKS OF THE EAST*

Vedle vydání Rigvéd byly *the Sacred Books of the East*⁴⁴⁰ Müllerovým nejvýznamnějším vědeckým i politickým podnikem⁴⁴¹. Tento soubor komentovaných překladů nejdůležitějších náboženských textů, čítající celkem padesát svazků mohl být svým rozsahem srovnáván jen s *Oxford English Dictionary*. Politický vklad Müllera pak spočíval v tom, že trval na zrovnoprávnění ostatních náboženství s křesťanstvím. Ačkoliv se Müller dokončení celé série nedožil⁴⁴² jeho přínos byl zásadní. Nejenže sám autorsky přispěl do několika svazků a další díly zpracoval jako editor⁴⁴³, ale především byl Max Müller tím, kdo zajistil tolik potřebné finanční prostředky pro vydání tohoto díla.

Müller toto dílo považoval za svůj *opus magnum* a paradoxně jej spojoval s méně šťastným obdobím svého působení v Oxfordu, kdy se cítil být ponížěn tím, že mu, navzdory jeho očekávání, byl odmítnut post profesora sanskrtu⁴⁴⁴ a Müller začal zvažovat možnost, že Oxford opustí a vrátí se zpět do Německa.

A bylo to opět vydavatelství *Oxford University Press*, který Müllerovi nabídl pomocnou ruku a v roce 1876 schválilo potřebnou investici prvních několika svazků. Vedle finančního zajištění svého projektu se Müller musel postarat i o personální pokrytí velmi rozsáhlé oblasti bádání. Bohužel se mu z počátku nedařilo najít vědce s potřebnou erudicí a na čas své hledání přerušil. V této době se Müller soustředil na vydání jiných děl, jmenovitě třetího a čtvrtého svazku *Chips from a German Workshop*.

I přes relativní úspěch první série vydaných svazků *The Sacred Books of the East* nebylo jisté, zda se podaří přistoupit k realizaci navazujících svazků. Müller se tehdy obrátil o pomoc na svého přítele Ernesta Renana, kterého požádal, aby „sdělil anglické veřejnosti skutečný účel celého tohoto počínu“. Müller si byl dobře vědom, že většina

⁴⁴⁰ Müller, Max Friedrich. ed., *The Sacred Books of the East*. 50 svazků. Clarendon Press / Oxford University Press. Oxford, 1879-1910.

⁴⁴¹ Edice *The Sacred Books of the East* je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://sacred-texts.com/hin/sbe01/index.htm>], [citovaných dne 27.6.2011].

⁴⁴² Poslední svazek vyšel roku 1910.

⁴⁴³ Snad pouze Max Müller mohl předvídat a naplňovat takovouto ohromující studijní práci a zapojit do celé akce vůdčí orientalisty svých dnů, jakými byli například Samuel Beal, E. B. Cowell, T. W. Rhys Davids, Julius Eggeling, V. Fausböll, Hermann Jacobi, Hendrik Kern, James Legge, Hermann Oldenberg a Junjiro Takakusu. Tito zmínění byli pouze jen několika z těch, kteří se podíleli na projektu jako překladatelé, redaktoři a komentátoři, kteří sepsovali poznámky k textům.

⁴⁴⁴ Srovnaj dopis Georgovi Von Bunsenovi, datovaný 1. 1. 1876 a dále viz Adelaide, Georgina. *The Life and Letters of the Right Honourable Friedrich Max Müller*. Nakladatelství Asian Educational Services. New Delhi, 2005. ISBN 81-206-1799-1. Kapitola 2, strana 1.

anglických kritiků má za to, že humanitní knihy jsou nezábavné. Sice připustil, že *Sacred Books of the East* nemusí bavit, ale je nutné je číst, aby každý mohl přemýšlet o tom, jaký druh stvoření *homo sapiens* je⁴⁴⁵. Müller byl přesvědčen, že celá tato edice knih bude představovat nejvíce naučný archiv minulosti a stane se základem jednoduchého, obecného náboženství. Druhotným cílem Müllera bylo poskytnout misionářům a dalším návštěvníkům Východu – křesťanům, ucelenou příručku k pochopení ne-křesťanského světa. Renan skutečně využil svého vlivu a tak Müller uspěl a získal povolení vydat druhou sérii čítající dvacetčtyři svazků, ke které později byli tři další přidány⁴⁴⁶.

Müllerův vliv se jasně projevil v koncepci těchto dvou sérií *Sacred Books* kde, coby editor měl zásadní vliv na koncepci díla včetně výběru rukopisů (Müller preferoval použití těch nejranějších rukopisů) či použití kontextuální analýzy v komentářích. Müller do *Sacred Books* promítal i své chápání „posvátnosti textů“ a výběr a třídění tak zvaných „world religions“.

Dále v celých *The Sacred Books of the East* je patrný pokus předpokládat globální pluralitu, což předznamenává i Müllerův výrok, že „význam Východu spočívá ve všech (těchto)⁴⁴⁷ předmětech, které nám ukazují analogie a všechny tyto vyjádřené paralely můžeme zjišťovat, porovnávat a snažit se o porozumění“⁴⁴⁸.

ZÁVĚR

⁴⁴⁵ „Mnoho anglických kritiků říká ‚Les Bibles de la humanité ne sont pas amusantes‘....“ Viz Müller, Max Friedrich, dopis E. Renanovi, duben 21, 1883. Dále srovnej Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 134-135 a dále.

⁴⁴⁶ „Mnoho anglických kritiků říká ‚Les Bibles de la humanité ne sont pas amusantes‘....“ Viz Müller, Max Friedrich, dopis E. Renanovi, duben 21, 1883. Dále srovnej Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1. s. 134-135 a dále.

⁴⁴⁷ „To co již jednou bylo učeno v Římě a Aténách“, že „existují, mimo ten náš, i jiné světy, ve kterých jsou jiná náboženství, jiné mytologické systémy, jiná právní kauzistika a dějiny filozofie od Tálese k Hegelovi nepředstavují ucelenou historii lidského myšlení“. Více viz Birch, Samuel. *International Congress of Orientalists*. Londýn, 1876. s. 1-4. Journal Reprint 1873 – 1971. Periodicals Service Company. Dostupný i v elektronické podobě [<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=FB0C10F83F5C137A93C3A9178BD95F408784F9>], nebo [http://www.periodicals.com/html/ihp_e.html?ei14622], [citováno dne 1.2.2011].

⁴⁴⁸ Müller, Max Friedrich. *Address to the Aryan Section of the International Congress of Orientalists assembled in London, in September, 1874*. s. 183-184. Dostupná v elektronické podobě na webové stránce [citovanou dne 1.2.2011]. [http://www.archive.org/stream/notesonmuhammada00hughrich/notesonmuhammada00hughric_h_djvu.txt]. Prohlášení je rovněž přetisknuté v Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. IV. svazek. s. 317-358. Dostupný v elektronické podobě na webové stránce [<http://www.gutenberg.org/files/30192/30192-h/chips1.html>], [citované 5.6.2011].

Tato práce si neklade za cíl provést vyčerpávající studii myšlení a díla Maxe Müllera. Jejím cílem je seznámit čtenáře s hlavními obrysy Müllerova života a díla a dále s vybranými aspekty jeho myšlení v návaznosti na soudobé bádání o religionistice.

Tvrzení, že Friedrich Max Müller se více než kdokoliv jiný zasloužil o založení komparativního studia náboženství, lze považovat do značné míry za pravdivé. I když jeho metodologické a teoretické konstrukce již zastaraly a jeho názory byly mnohdy vystaveny ničující, nicméně zasloužené kritice, významně ovlivnil své současníky v devatenáctém století a jeho stopa v religionistice či komparativní lingvistice zůstává patrná až dodnes⁴⁴⁹.

Žádná práce zabývající se historií oboru (religionistiky) by proto nebyla úplná bez zmínky o Müllerovi – bez odkazu k jeho dílu o *Rigvédách*, bez nástinu jeho pojetí sluneční mytologie, bez jeho hypotéz o původech božstev vysvětlovaných ‚nemocí jazyka‘ nebo bez jeho deskripce henoteizmu jakožto distinkce od mono- a polyteizmu. Padesátisvazková edice knih *The Sacred Books of the East*, kterou založil a redigoval, aby mohl dát misionářům do ruky kvalitní a soudobé materiály týkající se víry lidí jiného než západního světa, i nadále oprávněně zůstává stálou pomůckou orientalistů a historiků náboženství.

Müller vždy usiloval o seznámení široké veřejnosti s oblastmi jeho badatelského zájmu. Ve svých četných esejích, veřejných přednáškách a v lekcích přednášených z profesorské katedry prezentoval své závěry a teoretické argumentace nejenom z oblasti náboženských studií, ale také z oblasti indologie, filozofie, filologie a komparativní mytologie. Každý z těchto vědních oborů tedy ovlivnil svými myšlenkami.

Svět devatenáctého století, v němž Friedrich Max Müller žil a pracoval, položil základ soudobé vědě použitými metodami a získanými badatelskými fakty; ty se postupně objevovaly a souvisely také s komparativním studiem náboženství. Tato fakta v zásadě pocházela ze dvou zdrojů.

Nejprve v první polovině devatenáctého století začali badatelé nalézat, dešifrovat, sestavovat a překládat rozsáhlé výběry starověkých textů v mnoha různých jazycích, a tak bylo započato studium starověkých vyspělých náboženství. Když v roce 1822 Jean-François Champollion rozluštil egyptské hieroglyfy a zanedlouho poté napsal *Panthéon égyptien*, netrvalo dlouho a vykopávky v Mezopotámii odhalily tisíce dokumentů

⁴⁴⁹ Založení a rozvoj komparativní metody, o níž byl přesvědčen, že velmi poslouží misionářům.

zapsaných klínovým písmem, které se zachovaly v babylónských a asyrských palácích a knihovnách. Ve stejné době se začali badatelé zabývat významnými indickými texty v sanskrtu, avestském a pálijském jazyce. Jiní badatelé, zaměřující se na východní Asii, zpracovávali materiály psané čínsky, tibetsky a mongolsky. Naproti tomu klasičtí filologové stále odhalovali památky antiky a publikovali podrobná kompendia zabývající se latinskými a řeckými epigrafiemi.

Zkoumání a kolonizování nezápadního světa bylo dalším významným zdrojem etnografických dat o soudobých ‚primitivních‘ kulturách a záhy se ukázaly být uplatnitelnými i ve studiu náboženství. Nové a nové skupiny cestovatelů, misionářů, obchodníků, státních úředníků a také profesionálních antropologů pokračovaly v úsilí dobyvatelů a průzkumníků sedmnáctého a osmnáctého století a zveřejňovaly zprávy o sociálních zvyklostech a náboženských praktikách a víře amerických, asijských, afrických a oceánských ‚domorodcích‘.

Náhlá dostupnost všech těchto nových literárních a náboženských textů, k jejichž popularizaci také výrazně přispěl Müller vydáním *Rigvéd* a *The Sacred Books of the East*, zcela přetvořila rámec náboženských studií. V důsledku toho se dřívější práce založené na omezeném množství informací, jakými byly například díla Friedricha Schlegela, *La langue et la sagesse des Indiens* (1808), Josepha von Görrese, *Mythengeschichte der asiatischen Welt* (1810) a Friedricha Creuzera, *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen* (1810) stala nmoderními.

Nové zdroje textů jak o zaniklých, tak o ‚primitivních‘ kulturách významně zvýšily objem materiálů dostupného studentům náboženství. Žádný z těchto učenců už nebyl schopen je sám opanovat (dlužno dodat, že to byla nová zkušenost, v porovnání s konceptem „všeznalého“ renezančního člověka). Objem studovaných dat si nutně vyžádal vznik odborných specializací, což mnohdy vedlo k sice impozantním, leč marným pokusům o slučování různých oborů. Tyto pokusy byly, i u Maxe Müllera, často ovlivněny dominantními myšlenkovými proudy jako byl pozitivismus či evolucionismus a dalšími přístupy typickými pro devatenácté století.

Müller přinejmenším zpočátku upřednostňoval informace získané ze starověkých indoevropských textů, zatímco jiní badatelé, jako například Andrew Lang nebo Edward Burnett Tylor čerpali především ze soudobých etnografických zdrojů. Tento odlišný přístup se logicky přenášel i do výstupů a názorů jmenovaných vědců a měl přímý dopad na jejich vědecké závěry. Je zřejmé, že většina z Müllerových teorií, postavených

na kantovských idejích, reflektujících solární mytologii a propagující *nemoc jazyka*, je dnes již opuštěna. Je namísto přiznat, že kvůli své neústupnosti Müller odmítal přijmout zřejmý fakt, že některá jeho tvrzení byla zneplatněna již za jeho života. Obhajování několika neudržitelných partikulárních názorů mělo bohužel negativní dopad na Müllerovu teorii *Science of Religion* jakožto celek.

Komparativní filologie a lingvistika se rovněž posunuly ve svém vývoji a od dob Maxe Müllera udělaly velké pokroky. Müller se již nedožil výraznějších progresů ve studiu náboženství v raných letech dvacátého století. Před koncem První světové války silně zapůsobilo a mělo vliv na tehdejší badatele dílo Jamese Frazera *The Golden Bough*, které se ideově přiklonilo k evolucionistickému pojetí náboženství (jak jej vnímal například A. Lang). Odklon od Müllerova pojetí náboženství prohloubila i další publikovaná díla, za všechny jmenujme *Elementary Forms of the Religious Life*, Émila Durkheima, či *Ursprung der Gottesidee* Wilhelma Schmidta, nebo významné dílo Sigmunda Freuda *Totem and Taboo, The Idea of the Holy* Rudolfa Otta, *The Rites of Passage* Arnolda van Gennepa.

Müller by si nikdy nedokázal představit tak širokou škálu přístupů ke studiu náboženství, jakou předložili autoři počátku dvacátého století ve svých dílech. Na druhou stranu, mnozí z výše jmenovaných autorů by se nejspíše nikdy neodhodlali k monumentálním projektům, jaké realizoval Max Müller. A právě díky tomu, že tato monumentální díla byla již napsána a existovala, získali pozdější badatelé a autoři rozhled, který jim umožnil věnovat se jen určité úzce vybrané oblasti, v níž dospívali k propracovaným a ambiciózním závěrům.

Müller byl prvním z řady velikánů, kteří učinili komparativní studia náboženství tím, čím jsou dnes, a nelze necítit určitou dávku nostalgie nad Müllerovým entusiasmem a jeho dobou. Mnozí z pozdějších učenců, kteří stavěli na dílech Müllera a jeho současníků, se stali, jak dobře vystihl Mircea Eliade, „zdrženlivějšími, odtažitějšími ... bázlivějšími“⁴⁵⁰, a jejich diskuze a teorie jsou proto méně vášnivé, ne tak temperamentní a rozebírané, jako tomu bylo za časů Maxe Müllera.

⁴⁵⁰ Eliade, Mircea. *The Quest : History and Meaning in Religion*. The University of Chicago Press. Chicago, 1969. ISBN 0-226-20386-7. s. 75. Dostupná rovněž v elektronické podobě na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=d_S3l43Qr08C&printsec=frontcover&dq=Mircea+Eliade+the+quest&source=bl&ots=GoJxdmU_pc&sig=uWBZlSkjQp4da0AifYonxRrFqcE&hl=cs&ei=mlGOTaXuJsT0sgbr86mYcG&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&sqi=2&ved=0CCMQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false], [citovaných dne 26.3.2011].

Müllerova snaha o dosažení komplexního studia náboženství byla odvážným až vizionářským krokem, byť její přínos může být dnes spatřován jen v tom, že se ukázala být slepou uličkou snah o vytváření všeobjímajících a generalizujících teorií. Jak si povšiml H. L. Jordan, Müller se vždy, když se pokusil „jen narovnat nad své současníky, ihned se stal překážkou druhým, kteří přes něho neviděli na horizont“⁴⁵¹.

Je škoda, že Müllerův netečný až přezíravý postoj k umění, etnografii a archeologii a jeho příliš úzké zaměření se na teorii jazyka a „vychvalování mytologických studií, trivializovalo mýtus samotný“⁴⁵². Tím negoval Müller svou snahu učinit náboženství předmětem integrativního studia, což byla myšlenka správná a nadčasová. Zároveň s tím mytologickou víru zredukoval na minimum a oddělil jí od náboženství, čímž ji zbavil její narativní a imaginativní úlohy⁴⁵³.

Žádná jednotlivá práce nemůže postihnout život a dílo autora tak plodného, jakým byl Friedrich Max Müller. Přes nastíněné dílčí neúspěchy a přežitky v jeho teoriích stojí i dnes za to si přečíst například jeho anglický překlad příručky sanskrtu (*Comparative Grammar*), která je nedostižná svou gramaticko-lexikální strukturou. Inspiraci v Müllerově díle mohou jistě nalézt také zájemci o studium mytologie nebo filozofického myšlení G. W. Hegela, a to zejména s přihlédnutím k aspektům Müllerova pojetí *boží emanace*.

Samostatnou práci či jen obsáhlejší kapitolu by si zasloužila i komparace děl F. M. Müllera a C. P. Tieleho vedoucí k zamyšlení nad jejich podíly na ustavení *religionistiky jako samostatné vědy*. A dále by bylo zajímavé také prozkoumání jednotlivých rozdílů mezi *Science of Religion* u Maxe Müllera a soudobé religionistiky, a to zejména z pohledu její objektivizace a míry sekularizace.

Max Müller tak zůstává i ve 21. století platným předmětem studia, v němž se nám nabízí bohatý a inspirativní zdroj poučení; je stále příkladem poctivého a nestranného bádání a mnohaleté trpělivé práce, bez níž se žádný obor ani vědec nemůže obejít.

⁴⁵¹ Jordan, Henry Louis. *Comparative Religion : Its Genesis and Growth*. s 568. T. & T. Clark. Edinburgh, 1905. s. 1. Dostupná rovněž v elektronické podobě na webových stránkách: [http://books.google.cz/books?id=wBks2tgo_zAC&printsec=frontcover&dq=Jordan,+Henry+Louis,+Comparative+Religion+:+Its+Genesis+and+Growth&hl=cs&ei=v5aETyKgBYX1sgbn- YCjAw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CckQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false]. [citováno dne 26.3.2011].

⁴⁵² *Ibidem*, s. 482.

⁴⁵³ *Ibidem*, s. 482.

VÝZNAMNÉ UDÁLOSTI V ŽIVOTĚ MAXE MÜLLERA

narozen		6. 12. 1823
škola v Lipsku		1836 – 1841
univerzitní studium v Lipsku		1841 – 1843
doktorát na univerzitě	v Lipsku	září 1843
	v Berlíně	1844
	v Paříži	1845 – 1846
	v Londýně	1846 – 1847
přesídluje do Oxfordu		květen 1848
získává titul <i>Taylorian Professor of Modern European Languages</i> na <i>Taylorian Institute</i> v Oxfordu		1854
stává se členem spolku <i>Fellow of All Souls</i>		1858
svatba s GeorGINOU Adeleid Grenfell		3. 8. 1859
hluboce zklamán prohrou – nezískal profesorský post v Oxfordu		prosinec 1860
jmenován profesorem komparativní filologie v Oxfordu		1868
úmrtí jeho první dcery Ady		1876
úmrtí jeho druhé dcery Mary		1886
čestné jmenování do funkce <i>Privy Councillor</i> královny Viktorie		1896
vážné onemocnění jater		1899
úmrtí		28. října 1900
úmrtí manželky		17. července
1916		

SEZNAM PRACÍ MAXE MÜLLERA CHRONOLOGICKY

- 1844 Hitopadesa⁴⁵⁴, překlad německých sanskrtských textů (německy).
- 1847 Meghadûta, překlad německy.
- 1849-1873 *Rig-Veda and Sâyana's Commentary.*
- 1853 *Essay on the Turanian Languages.*
Essay on Indian Logic.
- 1854 *Proposals for a Uniform Missionary Alphabet.*
Languages of the Seat of War.
- 1856 *Essay on Comparative Mythology.*
- 1857 *Deutsche Liebe* (14. vydání, 1901). (německy).
(Do anglického jazyka přeložila jeho žena v roce 1877)
Buddhism and Buddhist Pilgrims.
- 1858 *German Classics.*
- 1859 *Ancient Sanskrit Literature.*
- 1861 *Lectures on the Science of Language*, svazek I. (14. vydání v roce 1886).
- 1862 *Ancient Hindu Astronomy.*
- 1864 *Lectures on the Science of Language*, svazek II.
- 1866 *Hitopadesa, Text, Notes, etc. : Sanskrit Grammer.*
- 1867 – 1875 *Chips from a German Workshop*, čtyři svazky.
- 1868 *Stratification of Language.*
- 1869 *Rig-Veda*, překlad, svazek I.
Rig-Veda Prâtisâkhya.
- 1870 *Dhammapada*, překlad.
- 1871 *Letters on the War.*
- 1873 *Rig-Veda in Samhitâ and Pada Texts.*
Darwin's Philosophy of Language.
Introduction to the Science of Religion.
- 1875 *J. B. Basedow* (německy).
- 1876 *On Spelling.*

⁴⁵⁴ Müller, Max Friedrich. *A Sanskrit Grammer for Beginners in Devanagarî and Roman Letters Throughout.* Longmans, Green, and Co. London, 1866. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.archive.org/stream/asanskritgramma01mlgoog#page/n6/mode/2up>], [citováno dne 11.5.2011].

- 1878 *Hibbert Lectures.*
- 1879 *Upanishads, překlad.*
- 1881 *Selected Essays.*
Kant's Critique, překlad.
- 1882 *India – What can it teach us?*
- 1884 *Biographical Essays.*
- 1887 *Science of Thought.*
La Carità of Andrea del Sarto.
- 1888 *Biographies of Words.*
Science of Thought, (tři přednášky).
- 1888-1892 *Gifford Lectures, (čtyři přednášky).*
- 1889 *Science of Language, (tři přednášky).*
- 1890-1892 *Rig-Veda, (nové vydání).*
- 1893 *Âpastamba Sûtras, (překlad).*
- 1894 *New Edition of Chips, čtyři svazky (lehce upravené).*
Lectures on the Vedânta Philosophy.
- 1897 *Science of Mythology, dva svazky.*
- 1898 *Auld Lang Syne, svazek I.*
Râmakrishna.
- 1899 *Auld Lang Syne, svazek II.*
Six Systems of Indian Philosophy.
Das Pferdebürla (německy).
- 1900 *Transvaal War.*
- 1901 Post mortem vydáno: *Autobiography and Last Essays, dva svazky.*
- 1902 Posmrtně vydáno ženou Maxe Müllera dvou svazková práce s názvem
The Life and Letters of the Rt. Hon. Friedrich Max Müller.

POUŽITÁ LITERATURA K TÉMATU:

PRIMÁRNÍ ZDROJE:

Müller, Max Friedrich. *Introduction to the Science of Religion*. Longmans Green & Co. Londýn, 1882. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://dspace.wbpublibnet.gov.in:8080/dspace/handle/10689/9092>], [citovaných dne 5.6.2011].

Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. Volume 1.

Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. Volume 2.

Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. Volume 3.

Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. Volume 4.

Müller, Max Friedrich. *Chips from a German Workshop*. Volume 5.

Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion, as Illustrated by the Religions of India*. Hibbert Lectures. Londýn, 1880.

Müller, Max Friedrich. *The Science of Language : Delivered at the Royal Institution of Great Britain*. Charles Scribner and Company. New York, 1866.

Müller, Max Friedrich. *Natural Religion*. Gifford Lectures, I.

Müller, Max Friedrich. *Physical Religion*. Gifford Lectures, II.

Müller, Max Friedrich. *Anthropological Religion*. Asian Educational Services. New Delhi, 1986. ISBN 81-206-0232-3.

Müller, Max Friedrich. ed., *The Sacred Books of the East*. 50 svazků. Clarendon Press / Oxford University Press. Oxford, 1879-1910.

Müller, Max Friedrich. *The Science of Thought*. Charles Scribner's Sons. New York, 1887.

Müller, Max Friedrich. *Theosophy or Psychological Religion*. Gifford Lectures, IV.

Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Origin and Growth of Religion*. Nakladatelství Adamant Media Corporation, 2005. ISBN 1-4212-0417-7.

Müller, Max Friedrich. *Selected Essays on Language, Mythology and Religion*. 1. a 2.

Müller, Max Friedrich. *Aus meinem Leben : Fragmente zu einer Selbstbiographie*.

Müller, Max Friedrich. *Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft : Vier Vorlesungen.*

Müller, Max Friedrich. *Das Pferdebürla.* 1899. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [\[http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b246219;page=root;view=image;size=100;seq=11;num=v\]](http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b246219;page=root;view=image;size=100;seq=11;num=v), [citováno dne 25.4.2011].

Müller, Max Friedrich. *The Silesian Horseherd : Questions of the Hour Answered By Friedrich Max Müller.* Překlad z německého originálu *Das Pferdebürla* provedený Fechterem Oscarem A. 1903.

Müller, Max Friedrich. *Rig-Ved-Samhita : The Sacred Hymns of the Brahmans.* Oxford, 1869.

Müller, Max Friedrich. *Einleitung in die Vergleichende Religionswissenschaft.* Čtyři přednášky. Straßburg, 1874.

Müller, Max Friedrich. *Sacred Books of the East.* Oxford, 1875.

Adelaide, Georgina. *The Life and Letters of the Right Honourable Friedrich Max Müller.* Nakladatelství Asian Educational Services. New Delhi, 2005. ISBN 81-206-1799-1. I. a II. svazek.

Müller, Max Friedrich. *India : What can it teach us?* Přednášky přednesené na univerzitě v Cambridge s úvodem a poznámkami profesora Wildera Alexandra, M.D. 2007. (k dispozici jsem měl knihu s ISBN-10: 9781585090648, stran 284, vydavatel Book Tree, 1999).

Müller, Max Friedrich. *Memories : A Story of German Love.* Překlad provedený Uptonem Georgem P. Nakladatelství A. C. McClurg & Co, 1902.

Müller, Max Friedrich. *My Autobiography : A Fragment.* Charles Scribner's Sons. New York, 1901. ISBN 8-171679-73-0.

Müller, Max Friedrich. *Auld Lang Syne : My Indian Friends.* Charles Scribner's sons. New York, 1899.

Müller, Max Friedrich. *The Grihya-Sútras.* Mehra Offset Press. Chandni Mahal, 1979.

Müller, Max Friedrich. *Biographical Essays.* Longmans, Green and Co. London, 1884. 396 s. ISBN 1-421241-68-4.

Müller, Max Friedrich. *Life and Religion.* Prvně vydáno v nakladatelství Doubleday, Page & Co., 1905. Druhé vydání. USA, 1995. ISBN 1-885395-10-8.

Müller, Max Friedrich. *Contributions to the Science of Mythology.* Dva svazky. Longmans, Green and Co. Londýn, 1897.

Müller, Max Friedrich. *Sacred Books of the Buddhists.* s. 214. Říjen, 2010. ISBN: 0-217-04314-3. ISBN-13: 9-780-2170-4314-4.

Müller, Max Friedrich. *Last Essays : Essays on Language, Folklore and the other Subjects*. Longmans, Green and Co. New York and Bombay, 1901.

Müller, Max Friedrich. *Deutsche Liebe : Fragments from the Papers of an Alien*. W. Swan Sonnenschein & Co. London, 1884.

Müller, Max Friedrich. *The Science of Thought*. Dva svazky. Charles Scribner's Sons. New York, 1887. A dále Müller, Max Friedrich. *The Science of Language*. Charles Scribner's Sons. New York, 1862.

Müller, Max Friedrich. *Lectures on the Science of Language : Delivered at the Royal Institution of Great Britain od března do června roku 1861*. Longmans, Green and Co. Londýn, 1866. Kniha je dostupná v elektronické podobě na stránkách [http://books.google.com/books?id=7zYLAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false], [citovaných dne 17.6.2011].

SEKUNDÁRNÍ ZDROJE:

Bosch, Lourens Peter van den. *A life Devoted to the Humanities*. Brill : Berlin, Leiden, Köln, 2002. ISBN 90-04-12505-1.

Stone, R. Jon. *The Essential Max Müller : On Language, Mythology and Religion*. Palgrave Macmillan. England, 2002. ISBN 0-312-29308-9.

Voight, H. Johannes. *Max Müller : The Man and his Ideas*. K.L: Mukhopadhyay. Calcutta, 1967.

Sand, Reenberg Erik. Sørensen. *Comparative Studies in History of Religions : Their Aim, Scope and Validity*. Nakladatelství Museum Tusculanum Press a autoři, 1999. ISBN 87-7289-533-0.

Chaudhuri, C. Nirad. *Scholar extraordinary : The life of professor the Rt. Hon. Friedrich Max Müller*. Chatto & Windus. London, 1974. 386 s. ISBN 0- 701119-44-6.

Bubík, Tomáš. *České bádání o náboženství ve 20. století : Možnosti a meze*. Pardubice, 2009.

Hudson, Maxim. *The Science of Poetry and the Philosophy of Language*. Nakladatelství Funk & Wagnalls Company, 1910. ISBN 87-7210-523-0.

Horyna, Břetislav. Pavlincová, Helena. *Dějiny religionistiky*. Nakladatelství Olomouc. Olomouc, 2001. s. 310 – 320. ISBN 80-7182-123-3.

Chaudhuri, Nirad C. *Friedrich Max Müller*. Heidelberg, 2008.

Hock, Klaus. *Einführung in die Religionswissenschaft*. Darmstadt, 2006.

Kippenberg, Hans G. *Die Entdeckung der Religionsgeschichte : Religionswissenschaft und Moderne*. München, 1997.

Axel, Michaels. *Friedrich Max Müller (1823-1900) : Klassiker der Religionswissenschaft : Von Friedrich Schleiermacher bis Mircea Eliade*. Nakladatelství C. H. Beck oHG. München, 1997. s. 29-40.

Schlender, Friedemann. *Traumflieger ohne Landeplatz : Max Müller – eine Deutsche Legende in Indien*. Berlin, 2000.

Achelis, Thomas. *Max Müller und die vergleichende Religionswissenschaft*. Hamburg, 1893.

Winternitz, Moritz. *Catalog of Principal Works*. Editor Friedrich Max Müller. Oxford, 1893.

Berkenkopf, Paul. *Die Voraussetzungen der Religionsphilosophie Friedrich Max Müller*. Münster, 1914.

Waardenburg, J. Jean. *Classical Approaches to the Study of Religion : Aims, Methods and Theories of Research*. New York, Berlin, 1999.

Beck, H. C. *Klassiker der Religionswissenschaft : von Friedrich Schleiermacher bis Mircea Eliade*. München 1999.

Kippenberg, G. Hans. *Discovering Religious History in the Modern Age*. Princeton University Press. New Jersey 2002. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=FN4zXElv02EC&oi=fnd&pg=PR8&dq=Discovering+Religious+History+in+the+Modern+Age&ots=qrPLFTn-Cz&sig=2zujbjNkSXS0bHuBIth5E4B8g8#v=onepage&q&f=false>], [citovaných dne 17.5.2011].

Sharpe, J. Eric. *Comparative Religion : A History*. Druhé vydání. Duckworth. London, 1986. ISBN 0-7126-9041-9.

Sharpe, J. Eric. *Not to Destroy but to Fulfill*. Lund, Gleerup. Sweden, 1965.

Strenski, Ivan. *Thinking about Religion : an Historical Introduction to Theories of Religion*. Blackwell Publishing Ltd. UK, 2006. ISBN 1-4051-2011-8.

Masuzawa, Tomoko. *In Search of Dreamtime : the Quest for the Origin of Religion*. The University of Chicago Press. Chicago, 1993. ISBN 0-226-50984-2.

Masuzawa, Tomoko. *The Intention of World Religions : Or, How European Universalism Was Preserved in the Language of Pluralism*. s. 359. University of Chicago Press. Chicago, 2005. ISBN 0-226-50988-5.

Neufeldt, Ronald W. F. *Max Müller and the R̥g-Veda: A Study of Its Role in His Work and Thought*. Calcutta: Minerva, 1980. ISBN 0-836-40040-2.

Wiebe, Donald. *The Politics of Religious Studies*. St. Martin's Press. New York, 2000. ISBN 0-312-17696-1.

Trompf, W. G. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Shakuntala Pub. House. Bombay, 1978. s. 99. ISBN 1-020-4850-6.

Smart, Ninian. Clayton, John. Sherry, Patrick. Katz, T. Steven. *Nineteenth Century Religious Thought in the West*. Svazek III. Cambridge University Press. Cambridge, 1985. ISBN 0-521-30114-9.

Tiele, Cornelius Petrus. *Elements of the Science of Religion*. Dva svazky, I. *Morphological*, II. *Ontological*. William Blackwood and Sons. Edinburgh a Londýn, 1897.

Jordan, Henry Louis. *Comparative Religion : Its Genesis and Growth*. s 568. T. & T. Clark. Edinburgh, 1905. Dostupná rovněž v elektronické podobě na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=wBks2tgo_zAC&printsec=frontcover&dq=Jordan,+Henry+Louis.+Comparative+Religion+:+Its+Genesis+and+Growth&hl=cs&ei=v5aETYKgBYX1sgbn-YCjAw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCkQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false].

Ryba, Thomas. Bond, Doherty George. Tull, Wayne Herman. *The Comity and Grace of Method : Essays in honor of Edmund F. Perry*. Northwestern University Press. Illinois, 2004. ISBN 0-8101-1891-2.

Trompf, Garry. *Friedrich Max Müller as a Theorist of Comparative Religion*. Bombay, 1978.

Trompf, Garry. *In Search of Origins : the Beginnings of Religion in Western Theory and Archaeological Practice*. Druhé vydání. New Dawn Press Group. Indie, 2005. ISBN 1-932-70551-1.

Wach, Joachim. *The Comparative Study of Religions*. University Press. New York, 1956.

Schwab, Raymond. *The Oriental Renaissance : Europe's Rediscovery of India and the East, 1680-1880*. Columbia University Press. New York, 1984. ISBN 0-231-04139-1.

Masuzawa, Tomoko. *In Search of Dreamtime : The Quest for the Origin of Religion*. University of Chicago Press. Chicago, 1993. s. 58-61.

Derber, Charler. Schwartz, A. William. *Power in the Highest Degree: Professionals and the Rise of a New Mandarin Order*. Oxford University Press. New York, Oxford. 1990. ISBN 9-876-8432-1.

Heyck, W. T. *The Transformations of Intellectual Life in Victorian England*. Croom Helm. London, 1982. s. 262. ISBN 0-7099-1206-4.

Vries, de Jan. *Perspectives in the History of Religions*. Překlad Kees W. Bolle. University of California Press. Berkely, 1967. s. 254. ISBN 0-520-03300-0.

Lafitau, Jean. *Moeurs des sauvages américains comparées au moeurs des premiers temps*. 1724. Dostupná v elektronické podobě na webové adrese:

[http://books.google.cz/books?id=CzoVAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=Moeur+des+sauvages+am%C3%A9riquains+compar%C3%A9es+au+moeurs+des+premiers+temps&source=bl&ots=v5eWQjs8Oa&sig=kwLAogxpWveKYkkRWmeSDKYtrqU&hl=cs&ei=PxBgTY6IBMHCswa37sm1CA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=9&sqi=2&ved=0CGMQ6AEwCA#v=onepage&q&f=false].

Brosses, de Charles. *Du culte des dieux fétiches ou parallèle de l'ancienne religion de l'Égypte avec la religion actuelle de Nigritie*. 1760. Dostupná v elektronické podobě na webové adrese:

[http://books.google.cz/books?id=Sz8GAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=Du+culte+des+dieux+f%C3%A9tiches+ou+parall%C3%A9le+de+l%C2%B4ancienne+religion+de+l%C2%B4Égypte+avec+la+religion+actuelle+de+Nigritie&source=bl&ots=AA1ikY377Q&sig=d9tfI004itnIjzDkWIIE4khYTs&hl=cs&ei=I-FgTaWPAsGLswbm64GgCg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBcQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false].

Lubbock, John. *Prehistoric Times as Illustrated by Ancient Remains and the Manners and Customs of Modern Savages*. 1867. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=u-ROAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=Prehistoric+Times+as+Illustrated+by+Ancient+Remains+and+the+Manners+and+Customs+of+Modern+Savages&source=bl&ots=MQhEnuaxAD&sig=2V3zwYo8r9PboBXTkiZaxpS7GPA&hl=cs&ei=yR1iTabeJ4iWswbLx7W2CA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CB0Q6AEwAA#v=onepage&q=Prehistoric%20Times%20as%20Illustrated%20by%20Ancient%20Remains%20and%20the%20Manners%20and%20Customs%20of%20Modern%20Savages&f=false]

Hume, David. *The Natural History of Religion*. Dostupná v elektronické podobě na webové adrese:

[http://books.google.cz/books?id=MdtZjZUHSvkC&printsec=frontcover&dq=The+Natural+History+of+Religion&source=bl&ots=QErAQmO5DA&sig=wmKPIgHo8eZPQBWMGExzQHeXvhY&hl=cs&ei=G-NgTbL6K8eOswbm1qS2CA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=6&ved=0CEkQ6AEwBQ#v=onepage&q&f=false].

Ludwig Noiré: *The Origin and Philosophy of Language*. 1891. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách

[<http://ia600402.us.archive.org/0/items/cu31924026445704/cu31924026445704.pdf>].

Burton, Feldman. Richardson, D. Robert. *The Rise of Modern Mythology, 1680 – 1860*. Bloomington. Indiana, 1972. Dostupná rovněž na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=ZxNg_7gZwygC&printsec=frontcover&dq=Burton+Feldman+and+Robert+Richardson&source=bl&ots=EeWlz7ila4&sig=Bbg8aTMyhFL2Ly5TMOUEU9KxfpM&hl=cs&ei=N7lzTaOdMoqr8AON8aiVCA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&sqi=2&ved=0CBcQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false].

Müller, Max Friedrich. *Three Lectures on the Vedanta Philosophy*. Longmans, Green, and Co. New York a Bombay, 1904. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách:

[<http://www.archive.org/stream/threelecturesont00meuluoft#page/n5/mode/2up>].

Lang, Andrew. *Modern Mythology*. Longmans, Green, and Co. New York, 1897. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [<http://www.gutenberg.org/files/14576/14576-h/14576-h.htm>], [citováno dne 13. 3. 2011].

Cirlot, Eduardo Juan. *A Dictionary of Symbols*. Philosophical Library. New York, 1971. ISBN 0-486-42523-1. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách: [http://books.google.cz/books?id=-ECFg1a_6bgC&pg=RA1-PA227&lpg=RA1-PA227&dq=Charles+Ploix&source=bl&ots=rRWI0bk-6a&sig=K9EXaT8_xQXHU991S0TgASCc70w&hl=cs&ei=xcR8TeWSLM3NsgbZ4qDsBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=6&ved=0CDwQ6AEwBQ#v=onepage&q=Charles%20Ploix&f=false].

Oldenberg, H. *Ancient India : Its Language and Religions*. 1898. s. 49. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=bNnhemxFB-QC&pg=PA49&lpg=PA49&dq=adalbert+Kuhn+thunder+mythology&source=bl&ots=I_gIGIRFWD&sig=KNg-vkXTH7VUwiV_jbM5LDJ1foA&hl=cs&ei=j8d8TdjWO8vEsgb0gq3xBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&sqi=2&ved=0CCwQ6AEwAw#v=snippet&q=Kuhn%20thunder&f=false], [citováno dne 13. 3. 2011].

Müller, Max Friedrich. Palmer, A. Smythe. *Comparative Mythology : An Essay*. 1856. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=LIPe6LYRWHcC&printsec=frontcover&dq=Max+M%C3%BCller+Comparative+mythology&source=bl&ots=mDP4vv78qA&sig=0Psk4WQdCHO-zLYuNU-LAXZUTgk&hl=cs&ei=6mh-TdaVNYKG4gadhLynBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=3&sqi=2&ved=0CCwQ6AEwAg#v=onepage&q&f=false].

Sénart, Emile. *Essai sur la légende du Buddha*. Imprimerie Nationale. Paříž, 1875. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách:

[<http://www.archive.org/details/essaisurlalgend00senagoog>].

Heidenreich, Marianne. *Christian Gottlob Heyne und die alte Geschichte*. K. G. Saur Verlag GmbH. Mnichov a Lipsko, 2006. ISBN-13: 978-3-598-77841-4. Dostupná v elektronické podobě na webové adrese:

[http://books.google.cz/books?id=j8U6LIEoRd4C&printsec=frontcover&dq=Christian+Gottlob+Heyne&source=bl&ots=hym6s6lPDF&sig=7W5M0EbmewGkB1csgZwjWHmBRuk&hl=cs&ei=mVN_TfDOOonKsway3o3qBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=10&ved=0CGEQ6AEwCTgK#v=onepage&q&f=false].

Renan, Ernest. *Nouvelles considérations sur le caractère général des peuples sémitiques, et en particulier sur leur tendance au monothéisme*. Du Journal Asiatique. Paříž, 1859. Dostupná v elektronické podobě na webové adrese:

[http://books.google.cz/books?id=PlbR1dJbhHIC&printsec=frontcover&dq=Ernest+Renan+Nouvelles+consid%C3%A9rations+sur+le&source=bl&ots=ukC2rBIBsV&sig=UQw9fSda03ddZ9-XsYir42WioqU&hl=cs&ei=Or5_TeqLY2LhQfhk4GwBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=3&sqi=2&ved=0CCsQ6AEwAg#v=onepage&q&f=false].

Jeffrey, L. David. *A Dictionary of biblical tradition in English literature*. Wm. B. Eerdmans Publishing Co. USA, 1992. ISBN 0-8028-3634-8. s. 177. Dostupné v elektronické podobě na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=zD6xVr1CizIC&pg=PA177&lpg=PA177&dq=John+Selden+on+the+Syrian+Gods&source=bl&ots=04zKfIOC_p&sig=CKTshCR6kY4pwEfTO7bzrTrEvM&hl=cs&ei=mMp_TcqHMJDXsgar1-DyBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CCMQ6AEwAQ#v=onepage&q=John%20Selden%20on%20the%20Syrian%20Gods&f=false].

Boullaye, la de Pinard Henry. *L'Étude comparée des religions*. Svazek I. Paříž, 1925. Dostupný rovněž v elektronické podobě na webových stránkách:

[<http://www.archive.org/stream/ltudecompar01pina#page/n7/mode/2up>].

Jordan, Henry Louis. *Comparative Religion : Its Genesis and Growth*. s 568. T. & T. Clark. Edinburgh, 1905. s. 1. Dostupná rovněž v elektronické podobě na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=wBks2tgo_zAC&printsec=frontcover&dq=Jordan,+Henry+Louis,+Comparative+Religion+:+Its+Genesis+and+Growth&hl=cs&ei=v5aETyKGBYX1sgbn-YCjAw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCkQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false].

Feldman, Burton. Richardson, D. Robert. *The Rise of Modern Mythology 1680 – 1860*. Předmluvu napsal Mrcea Eliade, 1972. Indiana University Press. USA, 1972. s. 482. Dostupná v elektronické podobě na webových stránkách:

[http://books.google.cz/books?id=ZxNg_7gZwygC&printsec=frontcover&dq=Felman+Richardson+Modern+Mythology&source=bl&ots=EfNdx7cf4_&sig=FDCIoYPR-ANKvKRVGrA0WxPCUyU&hl=cs&ei=bRaPTc7gDJHWsgaY1dGOCg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBcQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false].

Mannhardt, Wilhelm. *Wald und Feldkulte : Der Baumkultus der Germanen und Ihrer Nchbartämme Mythologische Untersuchungen*. Verlag von Gebrüder Borntraeger. Berlin, 1904. Dostupná rovněž v elektronické podobě na webových stránkách

[<http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=6XFFc3BbXMIC&oi=fnd&pg=PR1&dq=Wald-+und+Feldkulte.+Band+1:+Der+Baumkultus+der+Germanen+und+ihrer+Nachbarst%C3%A4mme:+mythologische+Untersuchungen&ots=7rIOT3vMMu&sig=qawuXeRb3OnivmvS5Yo3FXHxIhM#v=onepage&q&f=false>], [citovaných dne 14.6.2011].

Wedgwood, Hensleigh. *On the Origin of Language*. J. B. Lippincott & Co. Philadelphia, 1866. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách

[<http://www.google.com/books?hl=cs&lr=&id=1OkWAAAAYAAJ&oi=fnd&pg=PA1&dq>

[=Wedgewood+H.+theory+of+language&ots=T_RcjMhmFd&sig=DK5XmjiEI-Kwd7R2RWLBR8FEx1s#v=onepage&q&f=false](http://www.darwinproject.ac.uk/advanced-search?as-corresp=&as-person=Max+M%C3%BCller+Friedrich&as-place=&ask-content=&asv-content=as-body&as-year-from=&as-year-to=&as-set=&as-physdesc=&as-volume=&as-repository=&as-calnum=&as-n=&intercept=adv&asp-page=0&as-type=letter&asdesc=&Search=Search+for+Letters), [citovaných dne 17.6.2011].

Klimkeit, Hans Joachim. *Friedrich Max Müller (1823-1900)*. Michaels, Axel (Hg.): *Klassiker der Religionswissenschaft. Von Friedrich Schleiermacher bis Mircea Eliade*, München 2004. S. 29-40.

Robert Munro, "Anthropology", in James Hastings, ed., *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (New York: Charles Scribner's Sons, 1908)

Sutcliffe, Casey Patricia. *Thought and Reality*. Lommel. Houston, 2004. Dostupný v elektronické podobě na webových stránkách [http://www.lacus.org/volumes/30/105_sutcliffePatricia.pdf], [citovaný dne 19.6.2011].

Tiele, Petrus Cornelius. *Outlines of the History of Religion to the Spread of the Universal Religions*. Trübner & Co., Ludgate Hill. Londýn, 1888. Díle je dostupné v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.archive.org/stream/outlinesofthehi00tieluoft#page/n25/mode/2up>], [citovaných dne 19.6.2011].

Tiele, Cornelius Petrus. *Elements of the Science of Religion*. Dva svazky, I. *Morphological*, II. *Ontological*. William Blackwood and Sons. Edinburgh a Londýn, 1897. s. 283. Kniha je dostupná v elektronické podobě na webových stránkách [<http://www.archive.org/stream/elementsofscienc01tieliala#page/n5/mode/2up>], [citovaných dne 19.6.2011].

Korespondence s Darwinem:

Dopis č. 8957 – Friedrich Max Müller píše Darwinovi, C. R., 29. června roku 1873.

Dopis č. 8962 – Darwin, C. R. píše F. M. Müllerovi, 3. července roku 1873.

Dopis č. 9802 – Darwin, C. R. píše F. M. Müllerovi, 5. ledna roku 1875.

Dopis č. 9808 – Friedrich Max Müller píše Darwinovi, C. R., 7. ledna roku 1875.

Dopis č. 10194 – Friedrich Max Müller píše Darwinovi, C. R., 13. října roku 1875.

Dopis č. 10201 – Darwin, C. R. píše F. M. Müllerovi, 15. října roku 1875.

Dostupné rovněž v elektronické podobě na CD či případně přímo na webových stránkách [<http://www.darwinproject.ac.uk/advanced-search?as-corresp=&as-person=Max+M%C3%BCller+Friedrich&as-place=&ask-content=&asv-content=as-body&as-year-from=&as-year-to=&as-set=&as-physdesc=&as-volume=&as-repository=&as-calnum=&as-n=&intercept=adv&asp-page=0&as-type=letter&asdesc=&Search=Search+for+Letters>], [citovaných dne 17.6.2011].

Novinové články:

The New York Times. *Prof. Max Mueller Dead : Famous Orientalist Passes Away at Oxford*. Vydáno 29. října roku 1900.